

**Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет
Факультет психології, історії та соціології
Кафедра історії, археології та методики викладання**

**ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПОРТ ОЛЕШІЯ – СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ
ПОПЕРЕДНИК ХЕРСОНА У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ**

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: студент 2 курсу 07-241 М групи
Спеціальності 014.03 Середня освіта (історія)
Освітньо-професійної програми
за спеціальністю 014.03
середня освіта (історія) галузі знань
01 Освіта/Педагогіка

Кобець Олександр Дмитрович

Керівник професор Водотика С.Г.

Рецензент доцентка Герінбург О.В.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історіографія, джерела та методологія дослідження.	7
1.1. Стан дослідження проблеми.....	7
1.2. Джерельна база вивчення історії літописного Олешшя..	13
1.3. Методологія та методи дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. Варяги-руси і Херсонщина. Літописний шлях «із варяг у греки».....	23
2.1. Роль варягів в історії Східної Європи	23
2.2. Середньовічні південні торгові шляхи Русі. Сучасне розуміння шляху «із варяг у греки».....	34
РОЗДІЛ 3. Історія літописного Олешшя.....	51
3.1. Підсумки дискусії щодо локалізації Олешшя	51
3.2. Літописне Олешшя – порт русичів в гирлі Дніпра.....	62
РОЗДІЛ 4. Методика використання магістерської роботи в процесі здобуття середньої освіти.....	72
4.1. Історія Олешшя на уроках вітчизняної та всесвітньої історії.	72
4.2. Матеріали з історії середньовічного попередника Херсона у позакласній роботі.....	76
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	82
ДОДАТКИ	88
Додаток А Кодекс академічної доброчесності здобувача освіти ХДУ.....	88

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена традиційним інтересом до історії рідного краю, історії Херсонщини і міста Херсона. У засобах масової інформації, в освітніх закладах і навіть в громадських місцях серед херсонців точаться дискусії щодо історії рідного міста. Цей звичний інтерес останнім часом посилюється подіями на Донбасі і в Криму і планами президента Російської Федерації щодо захоплення «Новоросії» як частини «исконно русских земель», до якої він відносить і наше місто. Зрозуміло, що це викликало поживлення інтересу істориків і публіцистів до історії пониззя Дніпра.

Варто також зауважити, що професійні історики і краєзнавці не приділяють належної уваги історії Херсонщини. Тому в історії Нижнього Подніпров'я до сьогодні панує дивна суміш старих, імперських і радянських, і вже нових, ультра патріотичних, міфів. Все це й зумовлює необхідність дослідження історії Олешня – літописного середньовічного міста часів Київської Русі в пониззі Дніпра.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Магістерська робота виконана згідно плану роботи студентської дослідницької групи з історії Херсонщини та пов'язана з кафедральною науково-дослідною темою «Проблеми регіональної історії», номер державної реєстрації 0112U008448.

Метою магістерської роботи є комплексне дослідження історії літописного давньоруського міста Олешня і органічному зв'язку з історією Нижнього Подніпров'я в часи Київської Русі, передусім з історією літописного шляху «із варяг у греки».

У відповідності з метою визначено наступні **завдання магістерського дослідження:**

- охарактеризувати стан дослідження проблеми і виявити коло недостатньо або неточно вивчених аспектів;
- окреслити джерельну базу дослідження та з'ясувати адекватні методи критики джерел;
- визначити теоретико-методологічний інструментарій вивчення історії літописного Олешшя;
- комплексно простежити роль літописного шляху «із варяг у греки» в історії Нижнього Подніпров'я;
- змалювати роль літописного шляху «із варяг у греки» у виникненні та функціонуванні Олешшя;
- відтворити реальну роль торгових шляхів часів Київської Русі у слов'янській колонізації Херсонщини;
- проаналізувати основні версії локалізації (розміщення) Олешшя в історичній літературі;
- довести слушність локалізації літописного Олешшя на Великому Потьомкінському острові;
- дослідити основні віхи історії Олешшя, його функції та заняття мешканців;
- окреслити шляхи подальших досліджень історії літописного Олешшя;
- визначити методи використання матеріалу магістерського дослідження у закладах загальної середньої освіти.

Об'єктом дослідження є історія Херсонщини часів середньовіччя, а **предметом** – історія літописного міста-порту Олешшя.

Хронологічні межі дослідження визначені часом існування літописних феноменів середньовічної історії Херсонщини – шляхом «із варяг у греки» та містом Олешшя. За сучасними уявленнями це кінець

VIII – перша чверть XIII ст. Саме такі хронологічні межі обумовлені часом взаємопов'язаного функціонування обох літописних феноменів.

Територіальні межі дослідження охоплюють Нижнє Подніпров'я (понижзя Дніпра) в межах сучасних адміністративно-територіальних кордонів Херсонської області. Природно, що оскільки торгові, політичні і духовні зв'язки Олешшя виходили за межі Херсонщини, то в магістерській роботі була визначена географічна спрямованість цих контактів.

Наукова новизна одержаних результатів визначається практично першою в сучасній історіографії спробою комплексно дослідити історію літописного міста Олешшя. В роботі доведено неефективність локалізації Олешшя в районі сучасних Олешок, на Кінбурнській косі чи в місці злиття Дніпровського і Бузького лиманів (городище Дніпровське-2 і поселення Аджигол-1). Обґрунтовано, що Олешшя знаходилось на Великому Потьомкінському острові в районі Херсона. Виникло місто, очевидно, у IX ст. у зв'язку з функціонуванням Дніпровського водного шляху, а зникло на початку XIII ст. внаслідок нападу монголів.

Олешшя було містом-портом, яке контролювалось київськими князями. Комплексний аналіз письмових і археологічних джерел дозволив уточнити функції міста, заняття його мешканців, визначити його роль у здійсненні зовнішньополітичних контактів Київської Русі.

В роботі спростовано домінуючі в літературі уявлення про жорстку прив'язку Олешшя до літописного шляху «із варяг у греки» і підтверджено думку про перебільшення ролі останнього в історії Київської Русі. Натомість недооціненою є роль суходільних шляхів на Крим як в історії Херсонщини, так і в історії Олешшя.

У магістерській праці доведена необхідність проведення масштабних (в ідеалі суцільних) археологічних досліджень Олешшя. Це дозволило б уточнити хронологію міста, занять мешканців і, головне,

етнічний їх склад. Сучасне уявлення про населення Олешшя (домінування русів з домішками степняків, аланів, візантійців тощо) є у значній мірі гіпотетичним.

Практичне значення отриманих результатів обумовлено актуальністю обраної теми та отриманими результатами. Останні можуть бути використані у викладацькій, науково-дослідній, просвітницькій і туристичній діяльності.

Так, при підготовці фахівців-істориків і спеціалістів в галузі туризму матеріали магістерського дослідження можна використати в загальних курсах з історії та археології України та бажано залучити до програм курсів з історії Південної України та Херсонщини. Висновки роботи можна оформити у вигляді студентських доповідей на семінарських і практичних заняттях. Історія літописного Олешшя може стати предметом курсових і нових дипломних проєктів.

У закладах середньої освіти матеріал з історії Олешшя буде в нагоді на уроках з історії України та історії Херсонщини, у пошуковій і позакласній роботі. Результати та висновки дослідження будуть в нагоді музеям при оформленні відповідних розділів експозицій, бібліотекам тощо.

Апробація результатів роботи була здійснена на засіданні кафедри історії, археології та методики викладання університету, на семінарських заняттях магістрів та на уроках і позакласній роботі у Професійно-морському ліцеї Херсонської державної морської академії.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан дослідження проблеми

Історіографію вивчення будь-якої проблеми наразі зазвичай поділяють на три періоди – імперський, радянський і часів незалежної України. За такою періодизацією можна охарактеризувати загальну історичну літературу і з нашої проблематики. У ній дається узагальнююча оцінка ситуації в Нижньому Подніпров'ї в часи напередодні утворення Київської Русі і в часи існування імперії Рюриковичів.

Праці, які безпосередньо стосуються історії літописного Олешня і пов'язаного з ним шляху «із варяг у греки» доцільно проаналізувати у проблемному вимірі. Це дозволить чіткіше охарактеризувати саме стан дослідження окремих аспектів історії Олешня – локалізації, віхи політичної історії, функції міста-порту, заняття мешканців, археологічні знахідки тощо. При цьому питання щодо локалізації Олешня з відповідними зауваженнями автора вміщено у тексті третього розділу роботи. Це дозволило опукліше охарактеризувати сутність найбільш розповсюджених версій і позицію здобувача.

Серед праць часів Російської імперії в роботі було використано класиків української і російської історіографії М. Грушевського, Д. Яворницького, В. Ключевського. Так, М. Грушевський у статті «Степ і Море в історії України» наголосив, що геополітичне становище України визначається приналежністю до культур і цивілізацій Середземномор'я і Степу [17]. Відповідно, саме ця обставина обумовила значення Дніпровського торгового шляху в історії України-Руси та виникнення

літописного Олешшя. Степ визначив військово-політичний статус міста як своєрідного форпосту Русі, саме степовики-половці оточували місто і підтримували, очевидно, з ним різноманітні стосунки. Серед населення міста також були вихідці зі степу – половці, алани, алано-болгари тощо. В. Ключевський в лекційному «Курсі російської історії» охарактеризував своє бачення етнічного складу населення Русі [22]. Природні умови пониззя Дніпра та його плавнів добре описав Д. Яворницький [48, т. 1].

Праць радянського часу в роботі використано більше. Серед них першочергової уваги набувають праці київського історика О. Сидоренко з історії зовнішньої торгівлі Київської Русі [36; 37, с. 5-90]. Дослідниця розкриває роль Дніпровського водного шляху у міжнародних зв'язках Русі з Хозарією, Візантійськими володіннями, Арабським Сходом, країнами Балтії і Центральної Європи. В її роботах докладно висвітлюються функції Олешшя і висувається версія про локалізацію його на Кінбурнській косі. Проте ця версія, як і виклад в цілому, виявляються не дуже коректними через відсутності характеристики археологічних джерел.

Натомість праця І. Ратнера і Л. Костюка «Старожитності Херсонщини є фактично стислим довідником відомих на середину 1980-х років археологічних пам'яток і окремих знахідок середньовіччя на Херсонщині [35, с. 76-99]. В ній археологічний матеріал ретельно підібраний і згрупований, хоча його інтерпретація не виходить за межі радянських схем і міфологем. Аналогічну характеристику слід дати й унікальній праці з історії Херсонщини «Історія міст і сіл УРСР. Херсонська область» [21].

Для написання магістерської роботи важливе значення мала стаття археолога А. Сокульського «До локації літописного Олешшя», опублікована у 1980 р. [40]. У ній докладно охарактеризовано основні на

той час версії щодо розташування міста. Комплексне використання письмових і археологічних джерел, в тому числі і щодо щойно виявленого поселення на Великому Потьомкінському острові, і вивчення природних умов Нижнього Дніпра привело дослідника до обгрунтованої думки про те, що літописне місто-порт Олешня слід асоціювати з цією пам'яткою.

За радянський час, передусім завдяки відкриттю археологами поселення давньоруського часу на околиці Херсона, було висунуто обгрунтовану гіпотезу про локалізацію Олешня на Великому Потьомкінському острові. Проте власне історія міста залишалась поза увагою дослідників через відсутність критичного аналізу «Повісті временних літ», недостатнього археологічного вивчення пониззя Дніпра, наукового аналізу Дніпровського водного шляху і ситуації в Нижньому Подніпров'ї.

Зазначимо, що значну частину цих питань вдалося вирішити або суттєво наблизитись до істини. В першу чергу заслуговують на увагу праці київського сходознавця О. Галенка з викладом нової, часо-просторової концепції історії України [14]. Дана парадигма дозволяє досліджувати історію Олешня не лише у зв'язку з історією Київської Русі, але й як частину історії людства, частину країн і цивілізацій Чорноморського басейну і всієї Східної Європи. Вона дозволяє «вписати» в історію Дніпровського водного шляху, в історію Олешня зокрема, не лише русичів і половців, але й вікінгів (варягів), візантійців, хрестоносців, мешканців Арабського халіфату тощо. Очевидно, що в такому контексті історія Олешня була наслідком взаємодії кількох цивілізацій – візантійської, кочової, арабо-мусульманської.

Значний обсяг інформації щодо старожитностей пониззя Дніпра часів середньовіччя містить 3 том узагальнюючої праці українських археологів «Давня історія України. Т. 3. Слов'яно-руська доба» [19].

Водночас застарілі, по суті ксенофобські, методологічні засади щодо ворожості степу, Візантії тощо суттєво заважають розумінню Олешшя як наслідку взаємодії Русі з іншими народами.

Новий погляд на виникнення Київської Русі як процесу перетворення торгової корпорації купців-варягів у державу викладено у монографії О. Толочка «Нариси початкової Русі» [42]. Примітним є факт відкидання ним попереднього дискурсу історії Київської Русі як коментаря до, такого ненадійного джерела як «Повість временних літ». Свої постулати автор виводить на основі аналізу іноземних письмових джерел (візантійських, західноєвропейських, східних) та археологічних джерел, проводить виважені аналогії, розглядає історію України-Руси у взаємодії з історією Східної і Західної Європи, Візантії, Хозарського каганату. Зазначимо, що висловлені дослідником положення (скажімо, про торговий характер первісної Русі, роль работоргівлі тощо) висловлювались і раніше, але саме він привів їх у структур систему.

При написанні роботи були використані й узагальнюючі праці істориків-краєзнавців з історії Херсонщини. Так, в навчальному посібнику археолога М. Оленковського «Історія Херсонщини з найдавніших епох по козацькі часи» охарактеризовано соціально-політичну ситуацію в часи середньовіччя. Автор доволі докладно описує слов'янські старожитності і доводить, що в часи Київської Русі пониззя Дніпра було заселено давніми українцями [31, с. 85]. Віддаючи належне фаховій кваліфікації дослідника зазначимо, що український етнос з'явився щонайменше у XVI-XVII ст. і на сьогодні наука не має відомостей щодо етнічного складу населення Олешшя.

Безпосередньо історії Олешшя присвячено не так вже й багато публікація. З тих, що є варті уваги щонайменше три. По-перше, це стаття київських археологів-античників С. Буйських і М. Ієвлева «Про осіле населення пониззя Дніпра та Південного Бугу у X-XIII ст.»,

опублікована у 1991 р. [10]. В процесі дослідження поселень Ольвійської хори вчені виявили декілька середньовічних жител на поселенні Аджигол-1 та городищі Дніпровське-1 в місці злиття Дніпровського і Бузького лиманів. Прив'язавши до цієї знахідки у дещо сумнівний спосіб одне візантійське джерело (так звана «Записка топарха» - розповідь командира візантійського загону про перебування у пониззі Дніпра) автори висунули версію про те, що саме в цьому місці знаходилось літописне Олешня [10, с. 96-99].

Гіпотеза дослідників була нічим більшим, ніж припущення. Не маючи підтвердження вона мала бути забута, але нещодавно в академічній «Енциклопедії історії України» з'явилась стаття Д. Вортмана і А. Плахоніна «Олешня», в якій стверджується, що існують «дві версії щодо локалізації Олешня»: на Великому Потьомкінському острові на околиці Херсона і в місці злиття Дніпровського і Бузького лиманів [12, с. 584]. З цим навряд чи можна погодитись. Тим більше, що херсонські археологи та історики неодноразово і доволі детально проаналізували численні середньовічні знахідки на поселенні (так зване урочище Городище), в протоках Дніпра, в районі Херсона [див. 30, 31, 35, 45, 47]. Відповідний аналіз слід доповнити відомостями середньовічних арабських географів (скажімо, Ал-Идриси), реконструкцією середньовічного природного середовища, описом походів-експедицій русів Костянтина Багрянородного тощо. Власне кажучи, саме це і є предметом нашого дослідження.

Нерідко локалізацію літописного Олешня пов'язують з розташуванням давньоруського топоніма «Олешье», що приводить до прикрих непорозумінь. Скажімо, у XIV ст. існувало поселення Олешки на Сіверському Дінці, на території сучасної Харківської області. Його відкриття і дослідження докладно описано у публікації харківського археолога І. Шрамко [48].

Крапку над «і» у цьому питанні поставило дослідження запорізького спеціаліста з історичної географії Нижнього Подніпров'я Ю. Князькова [23]. Дослідник довів, що у Пониззі Дніпра існувало декілька урочищ з такою назвою. Такий висновок суттєво полегшує наш аналіз.

Останніми роками відбулися суттєві зрушення у розумінні сутності історичного торгового шляху «із варяг у греки». Їх зміст зводиться до відходу від напівлегендарного, літописного в основі розуміння сутності і ролі шляху в житті Київської Русі до наукового. Так, О. Сидоренко комплексно дослідила практично всі відгалуження шляху і довела, що Дніпровський водний шлях з'єднував басейни Балтики, Чорного моря і Каспію; з'єднував Русь з майже всім відомим на той час світом – Скандинавією, Балтією, Польщею, Хозарією, Арабським халіфатом, Візантією [38, с. 11-131]. С. Хведченя уточнив реконструкцію літописного шляху в реальних умовах середньовіччя, в тому числі із залученням середньовічних карт [44, 45]. Значну увагу приділив шляху «із варяг у греки» і О. Толочко, уточнивши хронологію його існування, функції та висловив думку про те, що в історіографії утвердився неадекватний погляд на це явище. Олексій Петрович вважає, що до літопису попав опис монаха-проповідника подорожі з Константинополя до Скандинавії, де і залишився назавжди [42, с. 296-297].

Нарешті, своєрідний підсумок пошуків науковців було підбито у невеличкій за обсягом, але ретельно опрацьованій і глибокій за змістом статті В. Синиці на сторінках «Енциклопедії історії України» [39]. Для нашого дослідження важливі дві речі. По-перше, враховуючи реальні торгові річкові шляхи середньовіччя у Східній Європі доречніше для нашого аналізу вести мову не про шлях «із варяг у греки» (чи «з греків у варяги»), як це в дійсності описано у «Повісті временних літ»), а про Дніпровський водний шлях. Друге зауваження більш суттєве. У

літературі зазвичай перебільшують час існування, інтенсивність використання і реальну роль у житті Київської Русі літописного торгового шляху «із варяг у греки». Проте не підлягає сумніву той факт, що Дніпровський водний шлях в умовах середньовічної інфраструктури був найнадійнішим засобом зв'язку Києва із зовнішнім світом. Відповідно історія Дніпровського водного шляху мала вирішальне значення для історії літописного міста-порту Олешня.

Підводячи підсумки історіографічного огляду звернемо увагу на такі принципи для магістерського дослідження речі. На сьогодні вчені зробили поважний внесок у вивчення історії літописного Олешня. Воно перейшло з царини гіпотез у більш реальну наукову площину після відкриття на початку 1980-х років поселення давньоруського часу на Великому Потьомкінському острові на околиці Херсона.

Наразі істориками накопичений чималий обсяг інформації щодо причин появи міста-порту, його зв'язку з функціонуванням Дніпровського торгового шляху, занять мешканців. Водночас відсутні узагальнюючі публікації з історії літописного Олешня, які б підсумували зроблене та окреслили невирішені чи дискусійні питання. До останніх належить чітка локалізація Олешня. На рівні гіпотез залишається питання про склад його населення, перш за все в етнічному вимірі. Оскільки очікувати нових джерел не варто, то слід зосередитись на проведенні планомірного археологічного дослідження пониззя Дніпра. В очікуванні останніх важливо обрати шлях більш ретельного, системного і комплексного вивчення наявних джерел. Власне цим шляхом пішов і автор магістерської роботи.

1.2. Джерельна база вивчення історії літописного Олешня

При написанні магістерської роботи було використано речові (археологічні) і писемні джерела. Проте аналіз джерельної бази варто розпочати з джерелознавчих робіт.

Практично вся наукова література, особливо монографічна, містить джерелознавчі сюжети. Для магістерського дослідження найвагомніше значення мали монографії О. Сидоренко «Українські землі в міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.)» [38] і О. Толочка «Нариси початкової Русі» [42]. Останній доволі вправно проаналізував опис русі на Волзі дипломатом Ібн-Фадланом, що дає чітке уявлення про характер торгівлі у X ст. взагалі і по Дніпру, зокрема [42, с. 182-187].

Змістовний аналіз сюжету щодо полюддя київських князів з праці візантійського імператора Костянтина Багрянородного зробив О. Галенко, який довів, що основним експортним товаром Київської Русі були не хутро чи віск, а челядь-раби [13].

Повідомлення з недоступних автору джерел про варягів-русів (їх характер, звички, заняття тощо) у другій половині IX ст. містить монографія П. Кузенкова «Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках» [26]. Для нас безумовним позитивом стало те, що дослідник надає переклад і коментар відповідних повідомлень джерел, що робить дану працю фактично джерельною публікацією.

Порівняно докладно картографічні джерела охарактеризовані у науково-популярній монографії К. Галушки «Україна на карті Європи» [15] і статтях С. Хведчені [44, 45].

Важче було розібратися з археологічними джерелами. Відповідні публікації розраховані на спеціалістів, а не пересічного студента-магістра. Тому опановувати публікації археологів [10, 31, 48 тощо] доводилося за допомогою підручників з археології та спеціальної довідкової літератури. Приємним винятком стала стаття А. Сокульського «К локализации летописного Олешья» [40].

У роботі були використані літописи, зокрема «Повість временних літ» (8-й український літературний переклад та 7-й російський

науковий) та Іпатіївський літопис. Автор цілком свідомий того встановленого наукою факту, що літопис являє собою історико-літературний твір, в якому виклад ведеться за роками. І хоча сьогодні в науці домінує суперкритичне і навіть скептичне ставлення до літописів, але іншого подібного джерела щодо середньовіччя немає. Тому літописи були використані обережно і критично, у співставленні з іншими джерелами.

«Повість временних літ» , створена на початку XII ст., стала основою всього руського літописання. За своїм жанром вона подібна до візантійських універсальних хронік, оскільки починає свій виклад біблійною історією і продовжує подіями власне руської історії.

З «Повісті» нами було використано кілька сюжетів – опис шляху «із варяг у греки», опис полюддя, згадка князем Святославом про товари, які експортувала Русь і згадки про Олешшя [6, с. 39]. У літописі п'ять разів згадується Олешшя – вперше під 1084 р., востаннє – під 1219 р. [6, с. 125, 258, 276, 376]. Повідомлення про топонім «Олешшя» у зв'язку з битвою на р. Калка русів з монголами стосується не літописного міста, а урочища у північній частині Нижнього Подніпров'я [23, с. 144-147].

Чимало важливої інформації міститься у творі візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного (905-959) «Про управление империей» [5]. Ця праця була написана у 948-952 рр., причому вона висвітлює історію Київської Русі у першій половині X ст., її міжнародні відносини, зокрема стосунки з Візантією. Найбільший інтерес становить опис полюддя та щорічних торгово-військових експедицій до Константинополя. Імператор описує процес будівництва флоту русів (знаменитих човнів-моноксилів) та його плавання Дніпром і Чорним морем. Важливою для розуміння ролі Олешок в міжнародній торгівлі є намальована Костянтином Багрянородним етнічна і політична карта Східної та Центральної Європи середини X ст. Твір написаний на основі

відомостей візантійського двору, звітів послів тощо, тому історики вважають його досить об'єктивним історичним джерелом.

Для вивчення історії часів середньовіччя важливим джерелом є відомості арабських джерел – записки послів, твори географів, нотатки мандрівників і купців. Окремі джерела з цієї групи були використані в нашій роботі. Так, важливе значення мало вивчення опису арабським письменником і мандрівником Ібн Фадланом його зустрічі на Волзі з русами-варягами, в якому він яскраво зображує зовнішність, вдачу і заняття русів [4, с. 112-114]. Це єдине відоме свідчення очевидця про русів. Розповідь араба переконує читача в двох речах, які палко заперечувала радянська історіографія. По-перше, на початку X ст. русами були саме скандинави (варяги), а не слов'яни. Звідси відповідно «варязька теорія» походження Русі. По-друге, варяги-руси торгували рабами з середовища слов'ян, балтів і угро-фінів (Ібн Фадлан зокрема описує продаж русами слов'ян-невільників арабам за срібло).

До славетної плеяди арабських середньовічних вчених належить історик і географ Ібн Хордабег, який жив і працював у IX ст. У творі «Книга шляхів та країн», яку використовували пізніші відомі арабські автори (Ібн Русте, ал-Масуді, Ібн Хаукаль, ал-Ідрісі, ал-Біруні та інші), описано торгові шляхи купців-русів з пониззя Дніпра по Чорному морю до Константинополя, по Чорному і Азовському морях через Дон на Каспій. Саме в цій праці вперше у східних джерелах міститься згадка про діяльність варягів-русів у Східній Європі, використання ними Дніпровського торгового шляху [51].

Арабський географ і мандрівник XII ст. Ал-Ідрісі (Ідрісі) жив і творив при дворі норманського короля Сицилії Рожера II. Саме за дорученням короля цей нащадок пророка Магомета здійснив кілька експедицій і склав велику карту світу та географічну енциклопедію під типовою пишною східною назвою «Нузхат-ал-муштах», що у вільному

перекладі фігурує під різними назвами – нами використано текст з назвою «Втіха бажаючого пройти світом», хоча нерідко цей твір зветь просто «Книга Рожера» [30]. Ал-Ідрісі доволі значну частину праці присвятив природно-географічному опису Чорного моря, Дніпра та Східної Європи. Він зазвичай використовував особисті враження і свідчення спеціально направлених у певну частину тодішнього світу мандрівників. Проте ані автор, ані його помічники особисто не мандрували Сходом Європи, що мало наслідком відповідні помилки. Але цінність книги полягає в тому, що вона є справжньою географічною енциклопедією часів середньовіччя. В ній узагальнені та викладені у найбільш повному обсязі всі ті знання про Дніпровський торговий шлях, що накопичила середньовічна арабська географія.

Археологічні джерела [9, 10, 19, 29, 35, 37] дають можливість реконструювати в реальному вимірі чимало аспектів історії літописного Олешшя. Передусім це устрій лодій (кораблів типу ріка-море), географію торгових зв'язків міста-порту (скажімо, знахідки візантійських, київських, західноєвропейських речей), побудова жител, заняття населення, матеріальна культура мешканців міста, причини його загибелі.

Підсумовуючи огляд джерел наголосимо, що наявний і частково введений до наукового обігу джерельний матеріал з історії літописного Олешшя в цілому є надійним і достовірним. Це дозволяє реконструювати на науковій основі історію міста-порту. Для цього потрібно наявні джерела використовувати критично, комплексно і системно за допомогою апробованого теоретико-методологічного інструментарію.

1.3. Методологія та методи дослідження

У більшості узагальнюючих праць з історії України Півдню зазвичай відводиться значно короткий історичний час порівняно з

іншими регіонами. Це об'єктивно веде до недооцінки ролі Південної України, в тому числі Нижнього Подніпров'я, в історії нашої країни, до втрати унікальних рис його історії.

Між тим ще М. Грушевський закликав істориків вивчати колонізацію українцями цього краю у взаємозв'язку з історією кочовиків, слов'ян та впливів середземноморської цивілізації. Накреслюючи завдання національної історіографії вчений наголошував, що докладне вивчення Південної України «є довгою і широкою перспективою» [17, с. 115].

Всебічне дослідження історії Нижнього Подніпров'я і прилеглих степів у часи середньовіччя, коли в цьому регіоні панували кочовики, можливо в межах нової, часо-просторової або територіальної концепції історії України. Її об'єктом і предметом є історія частини людства на території України. Відповідно сучасне українське суспільство є наслідком історії всіх етнічних спільнот, що існували та існують на території України – варягів, половців, слов'ян-русичів тощо.

Відповідно до об'єкту, предмету і цілей дослідження в магістерській роботі використано адекватний теоретико-методологічний інструментарій. Застосовані методи дослідження можна поділити на загальнонаукові, методи соціального пізнання та власне історичні.

Так, із загальнонаукових методів було використано принцип об'єктивності, деполітизації наукових висновків, методи класифікації і типологізації. Так, до сьогодні не подолано погляд на історію як на політику, обернену в минуле. Це чітко простежується на прикладі критики «норманської теорії» походження Київської Русі в радянській історіографії. Прихильників того факту, що Київську Русь заснували варяги вважали за проданцями, ворогами народу, їм закидали невіру у творчі здібності власного народу тощо.

Більшість сучасних вітчизняних істориків спокійно сприймають той факт, що варяги-руси дали державі і народу назву та правлячу династію. Подібний випадок в історії не поодинокий (згадаємо завоювання норманами Англії) і він відображає особливості історії України, а не є оцінкою чи чеснот українського народу.

Щодо деполітизації. Не можна на основі факту знищення половцями літописного Олешня вважати їх одвічними ворогами слов'янства. Половці були сусідами русичів і між ними склались звичайні для середньовіччя стосунки – взаємні напади, захоплення в полон, династичні шлюби, обмін окремими здобутками в різних галузях, навіть лексикою.

Методи класифікації і типологізації використовувались в роботі щодо археологічних джерел. Так, знахідки візантійських товарів чи монет у Східній Європі спочатку класифікувались за хронологією, видом, функціональним призначенням, а далі встановлювались торгові шляхи між Візантією і, скажімо, Києвом, Черніговом чи Полоцьком. Аналогічний алгоритм було застосовано щодо решток поселення на Великому Потьомкінському острові, дозволило реконструювати побут його мешканців – типи житла і господарських споруд, основні заняття, торгові зв'язки (у даному випадку це було зроблено на основі керамічної тари).

У магістерській роботі були застосовані методи соціального пізнання. Так, дослідити взаємозв'язок між Дніпровським водним шляхом і літописним шляхом «із варяг у греки» дозволив метод комплексного багатofакторного аналізу. Йдеться про визначення ролі торгівлі з Візантією, наявність альтернативних (суходільних) шляхів, гідрологічний режим Дніпра, можливість забезпечення безпеки руху річкою за умов панування в степу кочовиків, активність дипломатії та інших факторів функціонування шляху в комплексі. Саме такий підхід

дозволив при оцінці ролі Дніпровського річкового шляху (і відповідно Олешшя) відійти від літописної традиції і подати наукову оцінку.

Вкрай важливим методом пізнання є системний підхід. Так, при оцінці такого неоднозначного явища середньовічної історії як створення варягами-русами держави було враховано поступ слов'янського суспільства у Східній Європі як системи в економічному, соціокультурному і політичному вимірі. Це дозволило оцінити внутрішній потенціал розвитку з точки зору створення держави і засвідчило, що у IX-X ст. східні слов'яни не мали належних умов (якщо використовувати критерії американського політолога Ф. Фукуяма) для створення такого найважливішого елемента поступу суспільства як держава [43, с. 98-117].

З власне методів історичного пізнання найбільш плідними для магістерського дослідження виявилися проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та історико-аналітичний. Так, проблемно-хронологічний підхід було використано при аналізі змін у використанні Дніпровського водного шляху і відповідно виникнення та функціонування Олешшя. Так, варяги-руси вже в кінці VIII ст. стали ходити Дніпром у Чорне море. Перед виходом у море їм була потрібна база відпочинку, ремонту суден та їх додаткового оснащення для морської подорожі, поповнення запасів тощо. Саме тоді, очевидно, і виникла потреба в порті та постійному поселенні в гирлі Дніпра. У другій половині X – першій половині XI ст. Олешшя переважно забезпечувало епізодичні походи Русі (військово-торгові експедиції) на Константинополь. Згодом місто-порт мало головним завданням забезпечувати каравани купців з Русі в інші країни і навпаки, охороняти подорожніх, надавати відпочинок послам, церковним ієрархам та іншим поважним особам, які подорожували.

Порівняльно-історичний метод дозволив у повній мірі реконструювати функції літописного Олешшя шляхом порівняння з іншими містами середньовіччя, що знаходились на межі між гирлом судноплавних річок і морем – Білгород на Дніпра, хозарський Ітиль на Волзі тощо. Історичне порівняння дозволило виокремити типові та специфічні риси історії літописного Олешшя.

Підсумовуючи розділ наголосимо, що для дослідження історії літописного Олешшя існує достатня історіографічна, джерельна і теоретико-методологічна база. Аналіз існуючого наукового доробку з історії Олешшя засвідчує, що велике коло проблем вирішено – роль варягів-русів у становленні Руської держави, особливості функціонування Дніпровського торгового шляху, роль Олешшя в забезпеченні міжнародної торгівлі Київської Русі. Разом з тим низка питань потребує додаткового обґрунтування – хронологія існування Олешшя, етнічний склад його мешканців. Останнім часом в літературі знов стало дискусійним питання про локалізацію Олешшя. В цілому стан вивчення історії Олешшя можна визнати цілком задовільним для її монографічного дослідження.

Для нього є достатня, об'єктивна і різноманітна джерельна база. Це і свідчення руських літописів, праці візантійських авторів, дослідження арабських географів. Вирішальне ж значення мають наслідки археологічних досліджень. На жаль, наявні наразі джерела не дозволяють дати однозначні та науково виважені відповіді на всі питання історії цього середньовічного попередника Херсона. Мова йде про дату зруйнування міста половцями, етнічний склад його мешканців. Залишається сподіватися, що масштабні археологічні розкопки на Великому Потьомкінському острові дозволять дати більш переконливі відповіді на ці питання.

Основні висновки та узагальнення магістерської роботи зроблені на надійному теоретико-методологічному підґрунті. В його основу покладено апробований в подібних дослідженнях комплекс загальнонаукових, соціальних і власне історичних методів.

РОЗДІЛ 2 ВАРЯГИ-РУСИ І ХЕРСОНЩИНА. ЛІТОПИСНИЙ ШЛЯХ «ІЗ ВАРЯГ У ГРЕКИ»

2.1. Роль варягів в історії Східної Європи

У часи Хозарського каганату набула значного поширення торгівля рабами і хутром зі Сходом, де були в той час значні поклади срібла. Раби і хутро добувались у Східній Європі, причому постачальниками цих товарів була родоплемінна верхівка слов'ян, які перебували у залежності від Хозарії (зокрема, на території України це були поляни, древляни і сіверяни). Мешканці Східної Європи, зокрема слов'яни, були відомі на Сході як раби-невільники і в своїх лісах вони фактично залишались осторонь цивілізованого життя [14, с. 187].

У VIII ст. у гонитві за східним сріблом у Східній Європі з'явилися скандинавські купці-воїни-грабіжники (в часи середньовіччя ці заняття співпадали), добре озброєні і непогано організовані, фізично дужі (неначе пальми, за словами арабського мандрівника Ібн Фадлана), безжальні, хоробрі, відмінно вмотивовані. Вони прагнули здобути рабів і хутро, по великих річках (Волга, Дніпро) дістатися Каспійського і Чорного морів, звідки було вже порівняно близько до східного срібла. Це була вкрай небезпечна справа – набути у ворожих землях рабів і хутро, пройти тисячі кілометрів річками і волоком (місце, де судна слід було перетягти або перенести суходолом з однієї річки до іншої), порозумітись з хозарами. Але арабське срібло, наче сучасний долар, штовхало скандинавів на ці небезпечні справи. Скажімо, у далекій і суворій Ісландії перші поселенці у IX ст. жили у вкрай важких умовах – примітивних напівземлянках, але й вони мали арабське срібло. Скандинави почали освоєння величезних просторів Східної Європи з

півночі (Стара Ладога на р. Волхов в сучасній Росії, заснована в середині VIII ст., де були відкриті перші клади арабських монет – диргем, датовані кінцем VIII ст.) і рухались на південь.

Скандинави, які займались торгівлею у Східній Європі, відомі як руси (роси). Справа в тому, що у середньовіччі скандинави наводили жах на всю Західну Європу своїми піратськими та грабіжницькими походами і завоювали чимало земель (скажімо, Англію). У середньовіччі їх військова активність наклала відбиток на всю історію Європи. Відомі вони під різними назвами – вікінги, норманами їх звали в Західній Європі, а у вітчизняних літописах їх згадують як варягів. Можливо, це пов'язано із різною назвою поселень скандинавів – на заході германською «вік» і звідси вікінги, на сході – перською «вар» і звідси «варяги». З цією термінологією слід розібратися.

Варягами (від давньоскандинавського var – клятва) в Київській Русі називали воїнів-найманців зі Скандинавії, а в широкому розумінні, зокрема в «Повісті временних літ», варягами звали всіх скандинавів, причому поступово їх стали вважати чужинцями і з середини XI ст. «Повість» припиняє використовувати цей термін. Сьогодні ця назва зберегла значення у розумінні чужинець, випадкова людина для оточення. У Візантії найманців-скандинавів звали «б(в)арангами», причому самі скандинави так називали виключно тих з них, які побували у Візантії [28, с. 440]. Відповідно варягів зі Східної Європи звали русами (росами), а для часової визначеності до X ст. будемо звати їх варягами-русамі. Відповідно все населення поселень скандинавських купців-воїнів-корабелів (охоронці, кустарі, наймити, раби, власне купці та воїни) звалося на сході «людина з вару», на заході – «людина з віку», тобто відповідно «варягами» і «вікінгами».

Первісно аналогічна ситуація склалася з терміном «рос (рус)» - це ще один аргумент на користь вживання назви «варяги-руси». Але

терміну «рос (рус)» судилося зіграти важливу роль в історії України і він дожив до сьогодні, а тому йому слід приділити більшої уваги.

Так, вперше термін «рос (рус)» фіксується під 839 р. франкською хронікою щодо скандинавів зі Швеції, у візантійських джерелах перші згадки датуються 842 і 860 рр. і пов'язані з нападами скандинавів зі Східної Європи на візантійські міста. Примітно, що під 860 р., роком нападу русів на Константинополь, «Повість временних літ» зазначає : «Начася прозивати Русская земля». В арабських джерелах найдавніша згадка сягає середини IX ст. Візантійці, що мало в часи раннього середньовіччя вирішальний вплив на вітчизняну етнополітичну термінологію, грецькою мовою щодо Русі (людей, країни або території, населеною руссю, держави) використовували терміни «Росія» та «роси», східні автори відповідно вживали «Рус» і «руси», західні джерела застосовували терміни «Рус(с)ія», «рош» чи «рутени» [27, с. 510-511; 41, с. 388].

Щодо етимології терміну «Русь» - це скоріше за все слов'янська форма запозичення з фінської мови назви «Routsi» у значенні «весляр» (скандинави використовували на своїх суднах весла і вітрило, але переважно весла. Так, «учасник морського походу» зі Скандинавії Олег, ватажок русів і київський князь, у 907 р. прибив щит на ворота Константинополя і в першу чергу взяв відкуп на гребців (уключників), бо саме їм був зобов'язаний перемогою. Це підтверджує первісне значення русі як дружини гребців, які ходили річками Східної Європи заради здобичі й наживи [53].

Із виникненням Київської держави термін «русь» було перенесено на її мешканців, територію і державу (вперше вжито у договорі з Візантією 911 р.), а згодом назва «русь» стала самоназвою слов'янського населення Київської Русі [41, с. 388; 5].

Варто зазначити, що давньоруські джерела розрізняли «внутрішню Русь» (трикутник Київ – Переяслав – Чернігів) і «зовнішню Русь» - всі інші території Київської Русі. У XIV-XVIII ст. термін «руські» позначав православне населення Східної Європи, а у формі «русини» до середини XIX ст. – українців Польщі й Австро-Угорщини. Щодо сучасної Російської федерації термін «Россия» як назва став застосовуватися з часів Петра I, а до того це була «Московія».

Держава Рюриковичів у джерелах зветься «Руссю» або «Руською землею». В історичній традиції цю державу називають «Київська Русь», «Давня Русь», «Давньоруська держава» залежно від контексту, позиції автора і для пристосування до модерних національно-державних пріоритетів. Нерідко вітчизняні історики, скажімо М. Грушевський, використовують термін «Україна-Русь» чи «Русь-Україна» для локалізації (етнокультурної, етногеографічної, етнополітичної) території, заселеної українським етносом на рубежі XIX-XX ст. Той же М. Грушевський терміном «Україна-Русь» пов'язував історію України з національним відродженням [27, с. 510-512].

Та повернемося до «росів (русів)». Ібн Фадлан у 922 р. бачив русів на Волзі і це єдиний сучасник, який залишив точний та об'єктивний опис русів. Його записки переклав, відредагував, прокоментував і опублікував знаний харківський сходознавець А. П. Ковалівський [4]. Отже, Ібн Фадлан описав русів як воїнів, які систематично займаються далекою торгівлею річками, з великим зиском міняють хутро і перш за все невільників на срібні дирхеми. Діють організовано, значними групами, мандрують разом зі своїми жінками (тобто торгові подорожі були звичними і їх батьківщина була недалеко), їх життя і торгівля були пов'язані зі Східною Європою. Руси мали виразно скандинавське етнографічне обличчя (мова, звичаї, писемність), стійку самоідентифікацію – звали себе русами. Вони, очевидно, декілька

поколінь тому мігрували до Східної Європи, яка стала їхньою домівкою. Інакше кажучи, вони утворили своєрідний «фронтирний етнос» [детальний розбір опису Ібн Фадлана зробив О. Толочко – 42, с. 181-187]. Костянтин Багрянородний відрізняв їх від слов'ян, проте у IX ст. вони були не ворогами і діяли разом [5, с. с. 318-322]. Очевидно, що підкорення слов'ян вже відбулося, хоча руси не гребували розбійництвом і спиралися на військову силу.

У своїй діяльності варяги-руси використовували річки Східної Європи, які вели на південь, до жаданого срібла, і саме вздовж річок вони створювали форпости – поселення, причому їх сукупність в літературі має відповідну назву - дніпровська, волзька, ладозька, новгородська, смоленська русі на території сучасної Росії, полоцького на території Білорусі і, можливо, ще кількох.

Відомо, що у середині 950-х років через виснаження срібних копалень Середньої Азії почалася «срібна криза» і десь через 50-60 років араби перестали карбувати срібну монету. Варяги-руси втратили економічне підґрунтя своєї діяльності, основний волзький торговий шлях припинив існування на рубежі X-XI ст.

З усіх об'єднань варягів-русів Східної Європи саме київська – дніпровська русь у другій половині X ст. створила дієві військові, політичні й економічні структури, підкорила інші об'єднання варягів-русів і розгромила Хозарію як торгових конкурентів. Київські варяги-руси зуміли вміло використати переваги розташування на Дніпрі, пристосуватись до специфіки торгівлі з Візантією і ситуації в міжнародній торгівлі, оволодіти літописним шляхом «із варяг у греки», нагромадити значну військово-політичну потугу, поширити владу шляхом завоювань майже на всю Східну Європу, підкорити слов'ян та угро-фінів. При цьому саме контроль над дніпровським торговим шляхом, і пониззям Дніпра зокрема, зіграло ключову роль у виникненні

та формуванні Київської Русі. Роль саме географічного і геополітичного факторів була визначальною у комплексі інших причин (соціальних, політичних, військових, власне історичних тощо) виникнення Київської Русі.

Дніпровські варяги-руси після зникнення арабського срібла зуміли знайти новий ринок у Візантії, де здобували шовк. Шлях до нього проходив Дніпром і Чорним морем. У часи середньовіччя візантійський шовк (знамениті «паволоки» літописів) у Європі був еквівалентом влади, престижу, могутності і багатства, про що писали й руські літописці (щось на зразок сучасних мерседесів чи яхт). Костянтин Багрянородний писав про шовк як візуалізацію могутності Візантійської імперії, його дарували послам (в тому числі княгині Ользі) і союзникам, за ним буквально полювала слов'янська верхівка і згодом київська знать, що засвідчують письмові, зображувальні й археологічні джерела. Шовк був ідеальним товаром для дальніх перевезень – легкий, компактний, надзвичайно дорогий. Очевидно, що саме шовк складав основу торгівлі по Дніпровському шляху. До того ж варяги-руси, по-перше, обмінювали рабів (приблизно один невільник на паволоку), а не продавали - срібло цікавило їх як дорогоцінний і ювелірний метал, а не гроші. По-друге, внаслідок походів на Константинополь вони добились значних привілеїв у торгівлі [42, с. 249-256; 5, с. 55-57; 25, с. 463-465; 54, с. 23, 28, 55, 59].

Заради логічного викладу нам не уникнути огляду трьох питань, без з'ясування яких неможлива об'єктивна реконструкція середньовічної торгівлі в пониззі Дніпра – роль работоргівлі, новітні підходи щодо історії Київської Русі і значення літописного торгового шляху «із варяг у греки».

Основою життя варягів-русів була работоргівля, її продовжували київські князі. Ця теза не є новою, але з псевдо-патріотичних міркувань її замовчували і продовжують замовчувати. При цьому слід не вдаватися

до зайвого моралізаторства, а оцінювати середньовічну работоргівлю, як писав Тацит, *sine ira et studio*, тобто без гніву й упередження. Поза всякий сумнів, работоргівля не може не викликати осуду. Але не забуваємо, що *de jure* кріпацтво зникло в Україні після 1861 р., а *de facto* практично рабське становище існувало у сталінські часи (колгоспники, в'язні ГУЛАГу) і продовжує, на жаль, існувати до сьогодні. Очевидно, що середньовічна работоргівля в Київській Русі була обумовлена низкою об'єктивних причин – економічних, соціально-політичних, моральних, історичних тощо.

Не слід у цьому, за традиційною українською звичкою, звинувачувати іноземців – варягів-русів, купців-євреїв, кочівників чи «споживачів» невольників-слов'ян (арабів, персів, візантійців, західноєвропейців). Від работоргівлі мала зиск еліта слов'ян, отримуючи за продаж одноплемінників тканини, одяг, зброю, прикраси і в такий спосіб зміцнювала владу. Інакше як пояснити те, що буквально жменька варягів-русів (приблизно декілька тисяч) зуміла підкорити всю Східну Європу?

У VIII-IX ст. работоргівля для всієї Європи (для Східної - довше) завдяки надзвичайному попиту на невольників на Сході і Східному Середземномор'ї (воїни-гулями, працівники в помістях знаті, гребці на галерах, євнухи для гаремів і державної служби, нарешті легендарні гареми) стала значним поштовхом для формування ринкової економіки. Інших товарів у значному обсязі тодішня напівварварська Європа передовому тоді Сходу запропонувати не могла. Скажімо, в літературі згадують про хутро, віск, інколи про зерно тощо. Зерно відпадає для слов'ян через низькі врожаї, брак інфраструктури і відсутність попиту. Хутра і воску було недостатньо для масової торгівлі, хоча хутро до кінця XVIII ст. було важливою статтею експорту. Тому работоргівля часів середньовіччя у Східній Європі сприяла економічному, політичному,

військовому і територіальному піднесенню Київської Русі, оскільки була найважливішим джерелом надходження матеріальних ресурсів [42, с. 222; 13, с. 59-67].

Торгівля невольниками через їх високу ціну була надзвичайно прибуткова і швидко створювала небачені ресурси – невольник у X ст. коштував приблизно 200 г золота на Сході, близько 30-50 г у Західній Європі та десь 90 г у Візантії. Захоплення невольників коштувало недорого (добувались розбоєм, даниною, нееквівалентною торгівлею), а прибуток сягав до 400% [42, с. 238-240]. Саме цей матеріальний ресурс був вирішальним фактором швидкого формування і піднесення Київської Русі. Наголосимо, що работоргівля вимагає комунікації з належною логістичною інфраструктурою, в тому числі мережі опорних пунктів з можливостями надійної охорони, ремонту суден, перепочинку, поновлення запасів тощо. Все це, крім інших факторів, й обумовило появу літописного Олешшя в пониззі Дніпра.

Про таку роль работоргівлі свідчать Ібн Фадлан, Костянтин Багрянородний, договори Русі з Візантією 911 і 944 рр. та багато інших джерел, в тому числі археологічних. Варяги-руси здобували рабів зброєю і торгівлею, в часи Київської Русі – під час полюддя, яке «означало, - за визначенням О. Галенка на підставі аналізу праці Костянтина Багрянородного, - державну систему постачання невольників, заснованому на збройному примусі з боку русів та угодах зі слов'янськими племенами» [13, С. 55]. Наголосимо, що знайомі з шкільних підручників візуальні образи полюддя за картинами К. Лебедєва «Полюддя» чи «Полюддя. Князь Ігор збирає данину з підданих древлян під Іскоростенем восени 945 р.» неадекватні. Більш точно передають образи і психологію русів картини М. Реріха «Заморські гості» чи «Збирання данини», а ось менш відома сучасникам картина Г.

Семірадського «Похорон знатного руса в Булгарі» може служити ілюстрацією до оповіді Ібн Фадлана про його зустріч з варягами-русами.

Проблема сучасного наукового розуміння виникнення і характеру Київської Русі є центральною для реконструкції середньовічної історії Херсонщини. Виникнення Київської Русі, наголосимо ще раз, пов'язане з тим, що одна з корпорацій варягів-русів осіла у Києві, встановила контроль над басейном Дніпра, підкорила значну частину Східної Європи, зуміла налагодити торгівлю з Візантією. З цієї дніпровської або ранньої Русі постала Київська Русь і князівська династія Рюриковичів. Це було традиційне суспільство (втім, як і всі суспільства середньовіччя) з домінуванням сталості і відсутності істотних соціокультурних змін, а тому історії Київської Русі притаманний не розвиток з тріади «виникнення – розвиток – розпад», а відновлення. «Традиційні суспільства, - наголошує відомий американський політолог Ф. Фукуяма, - характеризувалися широкими родинними зв'язками, обмеженням ринкових операцій через релігійні або родинні пута, браком індивідуальної соціальної мобільності, а також неформальними соціальними нормами, закоріненими в традиціях, релігії та харизмі» [43, с. 256]. Навіть в середовищі князівської династії панували не державно-правові, а родові стосунки – саме тому Київську Русь звать державою Рюриковичів.

Найбільш блюзнірським щодо історії Київської Русі є імперсько-радянська міфологема про те, що приблизно в IX-X ст. племена слов'ян утворюють єдиний «східнослов'янський або руський (давньоруський)» народ, «що характеризувався деякими економічними зв'язками, відносною етнічною територією, культурною і мовною спільністю» і який був спільним предком братніх східнослов'янських народів – російського (великоруського), українського і білоруського» [18, с. 358]. Ці постулати вже давно спростовані наукою (в тому числі російською –

саме наукою, а не пропагандою) і життям, але подібні нікчемні твердження є ідеологічним підмурком «руського мира», «Новороссии» та інших подібних політичних антиукраїнських проєктів.

Сучасна наука не підтверджує існування до Київської Русі слов'янської етнічної єдності. «...Лінгвістичні, історичні, археологічні матеріали переконують нас в тому, - зазначав авторитетний дослідник слов'янських старожитностей В. Д. Баран, - що слов'яни ніколи не були єдиною етнічною спільнотою. Вони, як і народи іранського, фракійського, іллірійського, германського, романського коренів, виступали як окремі етномовні групи, об'єднані в племена і племінні союзи» [9, с. 2]. Інакше кажучи, для народів слов'янської мовної групи, як і всіх інших мовних груп, історично притаманне етнічне розмаїття. В часи Київської Русі також не існувала і не могла існувати єдність її слов'янського населення (а в її складі було і неслов'янське населення – угро-фіни, балти, тюрки тощо) у вигляді пріснопам'ятної «давньоруської народності» через низку об'єктивних причин. До таких причин можна віднести відсутність у тогочасної еліти певної етнічної свідомості, вкрай нетривалий час існування централізованої держави (десь 100 років), відсутність інтенсивної комунікації між регіонами величезної держави тощо. Скажімо, головною ознакою етносу є етнічна свідомість, але навіть у освіченого автора (ів) «Повісті временних літ» панувала гібридна ідентичність – русичі це поєднання підданства Рюриковичам, варязької назви, християнських цінностей, слов'янської мови (Русі надано слов'янсько-християнських рис – 7, с. 23, 219), автохтонних (власне слов'яни, фіно-угри) і чужоземних (варязькі назва «Русь», династія та самі варяги, візантійське православ'я, македонська писемність) елементів. Отже, йдеться про територіально-державний феномен, а не етнічний, оскільки саме концепт Русі дозволив поєднати всі ці складові в гібридну ідентичність. Цю гібридність посилює й те, що

автор (ри) «Повісті» лише внутрішню Русь (трикутник Київ – Переяслав – Чернігів), населену слов'янами з домішкою варягів і фіно-угрів, вважав своєю батьківщиною, а зовнішню Русь (вся інша територія Київської Русі) називав землями – Полоцькою, Смоленською, Суздальською. У Новгороді до монгольської навали свою землю називали Новгородською областю, відрізняючи її від Русі на Півдні. У часи децентралізації Київської Русі (кінець XI – початок XIII ст.) з'явилися нові ідентичності – кияни, переяславці, полочани, хоча власне Руською землею продовжувала вважатися внутрішня Русь. [див. 33].

Сьогодні, як анекдот сприймається твердження відомого російського історика В. О. Ключевського про те, що Володимиро-Суздальський князь Андрій Боголюбський (княжив у 1155-1174 рр.) був «першим великоросом» [22, с. 325]. Адже він мав буквально децицю слов'янської крові – на $\frac{1}{2}$ був половцем по матері-половчанці з успадкованими від неї виразними рисами монголоїдності (це можна побачити на загальновідомій реконструкції його обличчя); його батько, Юрій Долгорукий, був сином Володимира Мономаха і англосаксонської принцеси, а сам Володимир Мономах був на $\frac{1}{2}$ візантіємцем по матері; дід Андрія Боголюбського, батько Володимира Мономаха, Всеволод Ярославович, по матері був на $\frac{1}{2}$ шведом; прадід, Ярослав Мудрий, син Володимира Великого, був на $\frac{1}{2}$ варягом. Власне Володимир Великий був сином Малуші (можливо, слов'янки) і Святослава, обоє батьків якого (Ігор і Ольга) були варягами-скандинавами [див. 52]. Очевидно, що сам Андрій Боголюбський ідентифікував себе як князь з роду Рюриковичів, християнин, зверхник слов'янського, угро-фінського і тюркського населення (його друга дружина була волзькою болгаркою). Принаймні нічого власне великоруського в його діяльності не знайшов і сам Василь Ключевський [22, с. 318-334], а його висновок про «великоросійськійсть» Андрія

Боголюбського, як і намагання деяких херсонських краєзнавців вважати русичів часів Київської Русі на Херсонщині давніми українцями, слід вважати необґрунтованими.

Отже, про єдину давньоруську народність як колиску росіян, українців і білорусів говорити не доводиться. У часи Київській Русі не існувало специфічної ідентичності на території майбутніх України, Росії чи Білорусі, хоч руська ідентичність еліти держави Рюриковичів (і про це писав М. Грушевський) мала в основі внутрішню Русь. Проте це нічого не міняє, оскільки на абсолютну більшість простого населення сформована елітою модель руської ідентичності не впливала. Безумовно, в часи Київської Русі було закладено традицію використання терміну Русь для визначення (точніше, самовизначення) землі, держави і населення. Проте після монгольської навали ця традиція набула власної історії [див. 33].

Водночас слід враховувати те, що у Нижньому Подніпров'ї в часи Київської Русі існувала специфічна етнополітична ситуація і саме це стане в центрі розгляду виходячи з того, що не етнонаціональна, а часо-просторова парадигма історії України є ключовою. Зокрема, у Південній Русі серед русичів домінували слов'яни з незначною частиною варягів і угро-фінів та більш суттєвою часткою тюрків-степовиків (про це писав ще у радянський час учень українських академіків Д. Яворницького і Д. Багалія професор К. Гуслистий [18, с. 358]) та середньовічних аланів-ясів.

2.2. Середньовічні південні торгові шляхи Русі. Сучасне розуміння шляху «із варяг у греки»

Продовжимо виклад щодо шляху «із варяг у греки». Хрестоматійний опис літописного шляху «із варяг у греки» подає «Повість временних літ»: «Коли ж поляни жили особно по горах сих [Київських], то була тут путь із Варяг у Греки, а із Греків [у Варяги]: по

Дніпру... у море Варязьке (Балтійське – авт.). І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда (Константинополя – авт.), а від Цесарограда прийти в Понт-море (Чорне море – авт.), у яке впадає Дніпро-ріка... трьома гирлами... море це звать Руським. Побіля ж нього учив святий апостол Андрій, брат Петрів» [6, с. 3].

Під широко відомим зі шкільних років терміном «із варяг у греки» розуміється торговельний шлях між Чорним і Балтійським морями, а власне Дніпровська його частина, точніше відрізок від Києва до Константинополя, звався «Гречник» і відповідно купців звали «гречниками» тому, що візантійців на Русі звали греками.

З часів щонайменше бронзи дніпровський річковий шлях (в доіндустріальну епоху водні шляхи були найбільш зручними) відіграв поважну роль в економіці Північного Причорномор'я і всього Чорномор'я, він поєднував Південну, Центральну і Північну частини Східної Європи. Нижнє Подніпров'я у функціонуванні шляху відігравало ключову роль, а його населення мало чималі прибутки від послуг і мита. Тому за середньовіччя Нижнє Подніпров'я і передусім гирло Дніпра стало сферою інтересів Київської Русі, Візантії, кочівників. В ці часи дніпровським шляхом користувались купці, князівські дружини, посольства, християнські проповідники тощо. При цьому на сторінки літопису попали здебільшого масштабні торговельно-військові експедиції князів (походи на Константинополь), а про звичайні торгіві та інші зв'язки вони містять обмаль інформації. Оскільки виклад історії України-Руси переважно базується на переказі літописів (у кращому випадку критичному), тому окремі літописні явища, на зразок племінних слов'янських союзів чи шляху «із варяг у греки», набувають дещо міфологічного значення.

Опис шляху «із варяг у греки» вміщено на початку «Повісті временних літ», що свідчить про його важливість для історії України-Руси. Шлях в очах літописця виглядає оцінкою варягом-русом ефективності доріг до арабського срібла і візантійського шовку, але це опис скоріше шляху з греків у варяги, опис подорожі Андрія Первозванного з пророцтвом щодо Божої Благодаті для Русі, в першу чергу Києва [42, с. 88-90, 208-210].

Літописний шлях «із варяг у греки» не слід уявляти експресом між сучасними Стокгольмом і Стамбулом чи Санкт-Петербургом і Херсоном, як роблять історичні реконструктори. Реальна історична ситуація була складнішою. Епітет «літописний» означає, оскільки літопис є історико-літературним твором, що для вивчення особливостей його функціонування слід залучати інші джерела. Насамперед це трактат Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» з описом дніпровської частини шляху, письмові свідчення східних авторів, скандинавські саги, карта Ал-Ідрісі XII ст., археологічні та нумізматичні джерела.

Історична наука трактує літописний шлях «із варяг у греки» як річковий маршрут між Балтійським і Чорним морями у Східній Європі з вузловими центрами у Києві, Смоленську і Новгороді. Крім центрального шляху, описаного в літописі, було кілька маршрутів, що пов'язували Дніпро із Західною Двиною (Даугавою), Німаном, Західним Бугом і відповідно з Балтикою, що дозволяє вести мову про функціонування дніпровської мережі шляхів [44; 39; 19, с. 427].

Аналіз візантійських і скандинавських археологічних знахідок свідчить про активне функціонування шляху з початку X ст., причому з XI ст. окремі його ділянки практично стають самостійними «шляхами». Показово й те, що літопис також описує шлях на Каспій через Дніпро і Волгу – це є відображенням важливості контактів зі Сходом саме цими

шляхами. Очевидно, що піднесення і поступове згасання ролі шляху «із варяг у греки» кореспондується із значенням походів варягів-русів і Русі на Візантію як значних торгівельно-військових чи військово-торгівельних експедицій. Пам'яткою, що свідчить про перебування варягів-русів на Дніпровському шляху, є камінь з рунічним написом «Грані зробив холм цей по Карлу, товаришеві своєму» з о. Березань [19, с. 591]. Походи русів і Київської Русі на Константинополь відіграли свою роль і були замінені звичайною торгівлею (хоча військово-забезпечення нікуди не зникло як елемент логістики), причому літописне трактування шляху стало даниною традиції.

Втім вивчення літописного шляху далеко не завершено і новим дослідникам прийдеться вирішувати дискусійні питання – про роль варягів-русів і місцевого населення в його налагодженні та функціонуванні, місце шляху в економіці України-Русі, інтенсивність функціонування в умовах тогочасної навігації в гирлі Дніпра і Дніпро-Бузькому лимані, можливість регулярних переміщень значної кількості людей і вантажів через пороги і пониззя Дніпра з урахуванням небезпеки нападів кочівників та середньовічних технологій тощо. Цілком можливо, з огляду на труднощі значних торгівельно-економічних експедицій, що вони могли здійснюватись не за одну навігацію, із зимівлею в пониззі Дніпра (як, скажімо, повертався Святослав з Болгарії). Скоріше за все, в часи формування Київської Русі шлях «із варяг у греки» використовувався передусім для нерегулярних тривалих торгівельно-військових експедицій караванами суден, а зазвичай по дніпровському шляху проходила звичайна середньовічна торгівля. Є питання і щодо його хронології [див. 33].

Вже у період виникнення перших об'єднань варягів-русів та формування Київської Русі саме гирло Дніпра, як свідчать джерела (Ібн Хордабег щодо першої половини IX ст., Ібн ал-Фаніх – першої половини

X ст., Костянтин Багрянородний – середини X ст., Ібн Хаукаль – остання третина X ст. – див. 19, с. 427), уможливило вихід варягів-русів до Візантії, Болгарії, Каспію, Кавказу і більш далеких країн Сходу і Заходу.

Очевидно, що шлях «із варяг у греки» набув державного значення і почав повноцінно функціонувати після утворення Київської Русі, причому літописне датування її утворення у 882 р. (як наслідок об'єднання Олегом Києва і Новгороду) є міфічним. Коректніше вести мову про першу половину X ст. О. Прицак вважає, що дніпровський шлях майже не використовувався до 930 р., до здобуття князем Ігорем у хозар Києва (в цьому його підтримують чимало дослідників) [14, с. 193; 44, с. 149]. О. Толочко час дієвого використання шляху відносить до початку X ст. [42, с. 297-299].

Для історії Херсонщини принципово, що торговий, військовий і дипломатичний шлях по Дніпру у Чорне море практично функціонував все середньовіччя (хоча і з різною інтенсивністю) і лише на певному етапі його увібрав у себе літописний шлях «із варяг у греки». Саме цей літописний шлях, по якому у X – на початку XI ст. проходили торгівельно-військові каравани до Константинополя, дозволив накопичити ресурси перетворення дніпровської русі у Київську Русь та для подальшого швидкого державного, територіального, військово-політичного піднесення України-Руси. Пониззя Дніпра і літописне місто Олешня зіграли надзвичайно велику роль у становленні Київської Русі, у налагодженні її міжнародних зв'язків, у зовнішній і внутрішній політиці, в історії середньовічної Європи в цілому.

В науковій літературі згадується і так званий Хозарський шлях, який діяв у VIII-IX ст. і з'єднував Східну Європу, Чорне море і Каспій, Дніпро і Волгу. Він проходив через Нижню Волгу, Дон, Сіверський Донець (він був судноплавний ще у XVIII ст.), Чернігів і Київ. Вздовж нього знайдено найбільш ранні срібні арабські диргеми [38, с. 38-39].

Хозарський шлях занепав після вичерпання покладів арабського срібла. Цим шляхом через Дон, Азовське і Чорне море могли здійснюватися перші походи варягів-русів на Візантію.

Для історії Херсона як міста корабелів надзвичайно важлива реконструкція лодій, на яких здійснювалися походи Дніпром і Чорним морем. Про них пише Костянтин Багрянородний в праці «Про управління імперією» у 9 главі з красномовною назвою «Про русів, що відправляються на моносилах з Русі до Константинополя» [5]. Отже, подорожі варяги-руси здійснювали на човнах-моносилах, які робили для походів слов'яни Подніпров'я. Втім, йдеться не про човен, видовбаний з одного дерева, а про виготовлення моноскілів з розщеплених навпіл стовбурів, з яких робили дошки. Це були судна набірної конструкції (каркас, що надає корпусу бажану форму та разом із зовнішньою обшивкою забезпечує міцність судна), причому завдяки досконалій конструкції вони могли плавати річками, лиманами, Чорним морем (за сучасною термінологією, судна типу «річка-море»).

Лодії вміщували від 40 до 100 чоловік (за іншими варіантами реконструкції – до 40 чоловік), вантажопідйомність коливалась в межах 4-16 т при довжині до 16 м, ширині до 3 м та осадці до 1,2 (останнє й дозволяло плавати Дніпром). Згідно сучасних реконструкцій, лодії складались з тесаного кіля, до якого кріпився перший шар обшивки та штевні (міцні бруси корми і носу). Обшивка з дощок, скріплених між собою, кріпилась («пришивалась» по-морському) нагелями (спеціальні дерев'яні гвіздки) до кілю і штевнів. Шпангоути (ребра кістяку чи остову судна) кріпились між собою нагелями і до обшивки ременями, причому внутрішня обшивка днища була суцільною, а по бортах – з пропусками. Обшивка була внутрішня і зовнішня, останній її шар був міцнішим, обидва шари накривались планширем як опорою для весел.

Між банками (сидіння для веслярів між бортами, що надавало судну додаткової міцності) могла встановлюватися зйомна щогла, яку перед виходом у море оснащували морськими парусами. На кормі розміщувався стерновий, а на носу – дозорний. Важливо, що такі судна були достатньо легкими і міцними для їх перетягування на волоках чи порогах. Лодії мали спеціальні укриття від негоди (щось на зразок сучасних кают), бо на них не раз ходили до Царгорода київські князі та навіть княжни (достатньо згадати Ольгу) [32, с. 16-20].

Варяги-руси і русичі використовували дніпровський шлях для військових походів на Візантію, зокрема Константинополь. Спочатку ці походи мали грабіжницький характер і дозволяли варягам-русам ознайомитись зі шляхом по Дніпру та ситуацією у басейні Чорного моря. Потім вони стали засобом тиску для забезпечення вигідних умов торгівлі, оскільки Візантія обережно ставилась до контактів з Руссю. Пізніше ці походи стали своєрідними торгівельно-військовими караванами. Після Володимирова хрещення військові інструменти поступилися звичайній дипломатії. Загальна кількість таких походів коливається від 6 до 10-12 [25, с. 463], але всі вони проходили через пониззя Дніпра, хоча в один бік. До речі, не виключено, що через пониззя Дніпра варяги-руси поверталися з походів на Каспійське море.

Так, перші походи варягів-русів сягають межі VIII-IX ст., хоча відповідні повідомлення джерел потребують додаткового аналізу. У 860 р. князь Аскольд здійснив успішний похід на Константинополь, одним з наслідків якого стало підписання угоди і перше хрещення Русі у 867 р. У 907 р. князь Олег здійснив наймасштабніший успішний похід на Константинополь, але про нього повідомляють лише руські літописи. Реальність походів князя Ігоря 941 і 944 років сумнівів не викликає, як і походи князя Святослава 968-971 років. При поверненні додому частина дружини Святослава зимувала в пониззі Дніпра. Загальновідомим став

похід князя Володимира 988 р. чи 989 р. на Корсунь (Херсонес) і наступне хрещення Київської Русі. Нарешті, останній похід 1043 р. здійснено за князювання Ярослава Мудрого, причому загибель флоту русичів від шторму чи дій візантійців поклала край походам. В цілому походи мали наслідком включення України-Руси до системи середньовічної Європи, її християнізацію, розширення контактів, передусім торгових, з Візантією. Найголовнішим їх наслідком було входження Київської Русі до візантійсько-православного культурно-цивілізаційного простору, що зіграло в минулому і до сьогодні відіграє принципову роль в історичній долі України і всієї Східної Європи [25, с. 463-465]. В історії Херсонщини походи відіграли також значну роль – посилили вплив Русі у Нижньому Подніпров'ї і Приазов'ї, сприяли входженню пониззя Дніпра у склад Київської Русі, створили історичний прецедент.

Через пониззя Дніпра проходили головні шляхи торгівлі з Візантією. Так, арабський середньовічний історик і географ Ібн Хордабег у «Книзі доріг і володінь» (складена між 820 і 865 рр.) у першому повідомленні східних авторів про русів та їх торгівлю з Візантією писав: «Вони привозять шкіри бобрів, чорних лисиць разом з мечами з найвіддаленіших країн Саклабії (Східної Європи – авт.) до Румського (Чорного) моря, і володар Руму (візантійський імператор) стягає з них десятину (з привезеного) [3, с. 190]. В Бертинських анналах згадано русів з приводу їх появи у Константинополі у 839 р., тобто вже тоді вони цікавились шляхами до Візантії [32, с. 2443]. Очевидно, що цю подію слід розглядати у комплексі з військовими походами як спроби варягів-русів опанувати шляхи торгівлі з Візантією.

Звичайно похід торгівельно-військових караванів виглядав наступним чином. Взимку слов'яни робили човни, навесні, в час запілля, їх доправляли до Києва та інших міст, де обладнували для подорожі

(веслами, вітрилом, якорем тощо) та завантажували. На початку травня флотилія вирушала у півторамісячну подорож до Константинополя. При проходженні порогів доводилось тягти лодії волоком, вантаж переносити і виставляти охорону від нападів кочівників. У гирлі Дніпра відпочивали 2-3 дні, ремонтували і дооснащували лодії для плавання морем [44, с. 149-155].

Після виходу у Чорне море князі і купці (вони теж ходили караванами під охороною) використовували кілька маршрутів (нагадаємо, що плавали тоді вздовж берега) – до Константинополя (занепав після взяття міста хрестоносцями у 1204 р.) та навколо Криму до Корсуня (Херсона) та далі до візантійського Трапезунда (сучасний турецький Трабзон).

Через пониззя Дніпра здійснювались різноманітні (торгові, політичні, людські тощо) зв'язки з Тмутараканню (місто у Таманській затоці Азовського моря), яка з кінця X ст. перейшло під владу Рюриковичів. Тмутаракань була важливим транзитним торговим пунктом України-Руси, причому у XII-XIII ст., за свідченням Києво-Печерського патерика, подорож до Тмутаракані була таким же звичним явищем, як і у Візантію [1, с. 26].

Основний торговий маршрут морем і суходолом вів зі Східної Європи до Криму, портів Судак (Сугдея, Сурож) і особливо до Корсуня (Херсона), які у IX-XI ст. переживали економічне піднесення. На Русі знаходять чимало херсонських монет – скажімо, у скарбі X ст. з київської Замкової гори 81% монет складають херсонські [38, с. 7-8]. Подорожі херсонських купців до Русі були в X ст., зазначає Костянтин Багрянородний, звичні. З Херсону на Русь і до кочівників доправляли ремісничі та ювелірні вироби, фрукти, предмети розкоші. З огляду на знахідки на Русі і в Степу переважно кримських амфор можна зробити висновок, що й основна маса вина для невибагливих споживачів була

кримська. Дороге вино з Малої Азії пила еліта. Аналогічно з фруктами – заможні мешканці Подолу (у 1972 р. дослідили садибу X ст.) споживали доступні нині в супермаркетах персики, дині, волоські горіхи [38, с. 11].

Торгівля Русі з Херсоном, де можна було придбати і східні товари, у середньовіччя була постійною і в цілому стабільною, хоча й залежала від військово-політичної ситуації. Так, у X ст. під час болгарсько-візантійських війн вона поживилась. Подібна ситуація настала після взяття хрестоносцями Константинополя у 1204 р., оскільки Херсон і Сугдея увійшли до Трапезундської імперії, нащадка Візантії, причому центральне місце перейшло до Сугдеї.

Торгівля з Руссю і кочівниками Північного Причорномор'я (яка теж здійснювалась через Херсонщину) була дуже вигідна і важлива для кримських міст. Йдеться насамперед про реекспорт візантійських і східних товарів на Русь та у Степ і навпаки, перепродаж руських і кочівницьких товарів до Малої Азії. Завдяки прибуткам від торгівлі до Херсону надходили ремісничі вироби та продовольчі товари (оливкова олія і хліб, які були основою раціону візантійців) і, як зазначав Костянтин Багрянородний, без торгівлі зі Степом і Руссю Херсон не міг би існувати [5, с. 221-222].

Торгівля з Трапезундом, форпостом Візантії у Східному Чорномор'ї і столицею Трапезундської імперії у 1204-1461 р., була важливою і стала основою візантійської торгівлі після падіння Константинополя у 1204 р. Трапезунд був ринком візантійського шовку та транзитних східних товарів, через нього здійснювалась торгово-обмінні операції з кочівниками Причорномор'я.

Після 1204 р. руські купці торгували на ринках й інших портів Чорного моря – Синопу, який входив до складу Іконійського султанату, та Амастриди (обидва міста в сучасній Туреччині) у складі Нікейської імперії.

На схід вів шлях через Азовське море (можливо, через Перекоп волоком) на Дон і (знов волоком) на Волгу, Каспій і далі в Хорезм (Середня Азія), Багдад [28, с. 161], а річками Кура і Аракс з Каспію діставались до Південного Кавказу (Грузія, Вірменія, Азербайджан) і Персії. Торгівля зі Сходом і для варягів-русів, і для Київської Русі мала першорядне значення. Вона приносила варягам-русам величезні прибутки і сприяла виникненню та піднесенню Київської Русі, а попит на руських невольників та руське хутро був на Сході постійно великим.

З гирла Дніпра існували й менш популярні торгові маршрути. Так, за відомостями скандинавських саг, вікінги зі Скандинавії через Дніпро і Чорне море по р. Ріоні добирались до Грузії. Шведські реконструктори довели у 2004 р. можливість такої подорожі, причому правдивість практично всіх варіантів літописного шляху «із варяг у греки» була доведена українським, фінськими, скандинавськими і російськими реконструкторами.

З гирла Дніпра йшов також шлях у Західну Європу через Дністер і Дунай. Були й сухопутні продовження річкового торговельного шляху. Так, варяги-руси, а згодом руські купці з X-IX ст. перепродавали візантійські та східні товари у Центральній Європі (Празі, Кракові, Перемишлі, Угорщині) за чеське срібло, зброю та ювелірні вироби – про такий реекспорт через Дніпровський шлях згадують арабські мандрівники Ібрагім ібн Якуба (середина X ст.) та Абу Хамід аль-Гарнаті (середина XII ст.) [38, с. 52-53; 27].

Про важливість Херсонщини для зовнішньої торгівлі Русі свідчать і відповідні маршрути сухопутних торгових шляхів. Скажімо, Грецький (літописний Гречник) йшов з Києва на південь вздовж Дніпра і далі у візантійські володіння в Криму. По ньому купців супроводжували військові загони, а у разі його перехоплення кочівниками здійснювались військові походи – саме так вчинив у 1170 р. київський князь Мстислав

Ізяславович [54]. Природно, що у часи середньовіччя сухопутний шлях порівняно з річковим був менш зручним (про це неодноразово говорять літописи), але річковий шлях обирали навесні під час водопілля та уникали пізньої осені і взимку в час межені з найменшим рівнем води, що утруднювало перехід через пороги. Зручним вважалося пересування по замерзлому Дніпру – в умовах малого льодовикового періоду це було нерідкістю.

Один з маршрутів давнього сухопутного Залозного шляху (Залознику), описаний Костянтином Багрянородним у середині X ст., проходив через Херсонщину. Він вів з Києва до Херсона (Корсуня) через «переправу Кріарій» [5, с. 272], тобто Кічкас в межах сучасного Запоріжжя [19, с. 333-344], і далі через Північну Таврію і Перекоп. Згадка цього маршруту візантійським імператором свідчить про його значущість. Ймовірно, що на середину XII ст. старий маршрут Залозного шляху через Сіверський Донець на Дон занепав через втрату Тмутаракані та дестабілізацію ситуації в Приазов'ї внаслідок активності половців [34]. Опосередковано це підтверджує й географ XII ст. Ал-Ідрісі. Він надає більш точні відомості про маршрут Залозного шляху через Херсонщину порівняно з даними щодо старого маршруту [1]. Роль нового маршруту Залозника зросла після падіння Константинополя у 1204 р., коли переважно через Крим здійснювалась зовнішня торгівля Русі з візантійськими землями і Сходом.

Через Херсонщину проходив також Соляний шлях (чи один з його маршрутів), яким привозили сіль на Русь з північнокримських (перекопських) озер і який пізніше використовували чумаки. Він мав буквально життєдайне значення для Русі з огляду на роль солі в житті людини, бо у 1170 р. (це перша літописна згадка про шлях) київський князь Мстислав Ізяславович жалівся на половців, які «ізотимають» соляний шлях [54]. За свідченням Г. Рубрука у середині XIII ст. вже

після монгольської навали «з цієї Русі їздять туди (до перекопських озер – авт.) за сіллю», що приносило власникам озер і торговцям величезні прибутки [8, с. 96].

В період послаблення центральної влади в Київській Русі у XII-XIII ст. зростає роль сухопутної торгівлі через Перекоп для Переяславського і Чернігівського князівств. Саме тому для Ал-Ідрісі Переяслав був значним центром торгівлі зі Сходом [1]. Очевидно, йдеться про формування південної частини торговельного шляху з Криму на північний схід, який став пізніше відомий як Муравський шлях. Його північне і східне відгалуження, відомі за козацьких часів як Ізюмський і Коломацький шляхи, в часи Київської Русі використовували купці Північно-Східної Русі [38, с. 34]. Кочівники також у торгівлі використовували сухопутний шлях через Перекоп [24, с. 228].

Отже, сухопутні середньовічні торгові шляхи через Херсонщину до Крим для набуття солі, торгівлі з візантійськими володіннями, посередницьких операцій зі Сходом використовувала в часи України-Руси більшість земель держави Рюриковичів і передусім «внутрішня Русь» (Київ, Переяслав, Чернігів). Це зайвий раз підкреслює органічність історичних зв'язків Північного Причорномор'я з Наддніпрянщиною.

З Русі везли на продаж (крім невольників) скандинавську зброю, балтійський бурштин, хутро (соболя, горностая, білки, лисиці, бобра, навіть зайця), віск, мед. У різних країнах були свої уподобання. Невільники цінувались скрізь, хоча коштували неоднаково. З хутра перси й араби найбільше цінували чорнобурих лисиць, а в Європі найбільш цінним був соболь. Віск був потрібен для свічок (він не чадив як свічки з сала) і його навіть не обкладали митом. З XII ст. почався експорт київських ремісничих виробів. У Західну Європу теж везли

рабів – про це писали у 965 р. Ібрагім Ібн Якуб, у XII ст. Веніамін Тудельський і «Історія угорців» анонічного автора [38, с. 257].

З Візантії Русь імпортувала, якщо не враховувати шовк і вироби з нього, тканини, предмети християнського культу, книги, вина, прянощі, ювелірні вироби, оливкову олію, горіхи, фрукти, овочі.

З Чехії та Угорщини довозили срібло з чеських копалень, тканини, ремісничі вироби, зброю, в тому числі західноєвропейську. Зі скандинавського експорту найбільш відомі мечі. Про торгівлю з Центральною Європою висловився словами літописця Святослав у 969 р. «Хочу жити я в Переяславці на Дунаї...там усі добре сходяться...з Чехії і Угрів – срібло й коні, з Русі ж – хутро і віск, і мед, і челядь» [6, с. 39].

Після Володимирова хрещення Русі значно інтенсифікувалися контакти з Візантією – культурно-релігійні, торгово-економічні тощо, що привело до відповідних змін у використанні Дніпровського шляху. Скажімо, почастишали приїзди візантійського купецтва до Києва. Звичайно вони приїздили караванами, з якими прибували весільні процесії, духовенство, різноманітні спеціалісти – архітектори, лікарі, іконописці. Навзаєм у Константинополі виник цілий руський квартал (раніше варяги-руси селились у передмісті), в якому жили купці, паломники, духовенство, родини воїнів-найманців [38, с. 23].

З монгольською навалою літописний шлях «із варяг у греки» занепав. Так, на доволі докладних італійських портоланах (компасних картах) Чорного моря XIV-XV ст. лише поодинокі назви нагадували про варягів-русів і Русь – на Херсонщині це був «*insula Rossa*» (сучасний о. Джарилгач біля Скадовська) [15, с. 26].

Зазначимо ще одне спостереження щодо Дніпровського шляху, яке має аналогії із сучасністю. З X ст. інтенсифікувалась торгівля по маршруту Дніпро – Західна Двина (Даугава) з Полоцькою землею

(сучасна Білорусь) і балтійськими племенами латгалів, лівів, куршів. Східна і візантійська торгівля через пониззя Дніпра, власне Дніпро і далі через р. Німан здійснювалась із сучасною Західною Білоруссю (міста Волковиськ, Новогрудок, Гродно і Слонім), пруськими племенами і далі на Балтику та до порубіжних з Пруссією польських земель. Дніпровський шлях був пов'язаний з польськими і пруськими землями також по притоці Дніпра Прип'яті (на ній знаходились важливі торговельні центри Пінськ і Туров) і далі по Західному Бугу. Отже, Дніпровський шлях у часи Київської Русі пов'язував Чорномор'я із сучасними Білоруссю, Польщею і Балтією. Очевидно, що відповідний потенціал існує і сьогодні.

Підбиваючи підсумки зауважимо, що з кінця VIII – початку IX ст. варяги-руси опанували річкові шляхи Східної Європи на Схід, осіли у вузлових пунктах річкових комунікацій і налагодили вкрай прибутковий бізнес – за невільників, хутро, віск отримували арабське срібло (диргеми). Варяги-руси водночас були воїнами, купцями і розбійниками, причому вони зуміли налагодити взаємовигідне співробітництво своїх військово-торгівельних корпорацій з верхівкою слов'янських, угро-фінських та балтських племен. Саме через работоргівлю (так склалася історія) слов'яни Східної Європи долучились до міжнародних ринків.

У другій половині X ст. через виснаження срібних копалень Середньої Азії вигідний бізнес варягів-русів почало лихоманити, найбільш вигідний Волзький торговий шлях припинив існування. Дніпровська русь витримала кризу завдяки прибуткам від торгівлі шовком з Візантією по Дніпровському торговельному шляху, зуміла використати тодішні переваги свого географічного становища і особливості соціально-економічного становища в Східній Європі і Чорномор'ї, конвертувати економічні переваги і матеріальні ресурси у державно-політичні. Оволодіння Дніпровським шляхом дозволило

дніпровським варягам-русам знищити конкурентів, перетворити корпоративні інституції на державні, створити Київську Русь, розгорнути масштабну територіальну експансію та захопити транзитні шляхи між Балтикою і Чорномор'ям – власне це і був літописний шлях «із варяг у греки». Його роль в житті Київської Русі еволюціонувала через низку об'єктивних і суб'єктивних факторів, в тому числі через конкуренцію суходільних торгових шляхів, що проходили Херсонщиною до візантійських і східних ринків. Водночас виняткова роль Дніпровського торгового шляху, як основної частини літописного шляху «із варяг у греки», роль пониззя Дніпра як однієї з його найважливіших конструктивних елементів, в історії виникнення та існування Київської Русі не підлягає сумніву.

Наголосимо, що необхідно вести мову не тільки і не стільки про власне шлях «із варяг у греки», скільки про мережу дніпровських шляхів – річкових і суходільних, які проходили Херсонщиною. Вони забезпечували вихід Київської Русі на міжнародну арену, стійкі контакти (економічні, культурні, дипломатичні тощо) із візантійсько-православною і східною, мусульманською, та західноєвропейською цивілізаціями.

Природно, що сучасні історики прагнуть повніше осягнути роль літописного шляху «із варяг у греки» в історії України і всієї Східної Європи, уточнюють його роль та особливості функціонування. Так, О. П. Толочко зауважує буквально таке: «Шлях «із варяг у греки» у тому вигляді, як його розуміння закріпилось в історіографії, уявляє собою непорозуміння, що виникло внаслідок давньої помилки прочитання літопису» [42, с. 87]. Проте вже в кінці минулого століття і тисячоліття вітчизняні дослідники дійшли висновку, що слід вести мову не тільки і не стільки про шлях «із варяг у греки» як такий, скільки про дніпровську

мережу шляхів, а замість літописної назви «із варяг у греки» використовувати термін «Дніпро-Балтський шлях» [19, с. 428].

Автор прагнув врахувати (інше питання – як саме) всі аргументовані погляди на історію як літописного шляху «із варяг у греки», так і Дніпровського шляху. І, по-друге, пошук істини продовжується, що є природним станом для будь-якої науки і історії зокрема. Дніпровський шлях як основа літописного шляху «із варяг у греки» зіграв виняткову роль у виникненні та підйомі Київської Русі, у входженні її до європейської і всесвітньої історії, у слов'янській колонізації Херсонщини, у виникненні літописного Олешня – попередника сучасного Херсона.

РОЗДІЛ 3 ІСТОРІЯ ЛІТОПИСНОГО ОЛЕШШЯ

3.1. Підсумки дискусії щодо локалізації Олешшя

У пониззі Дніпра і безпосередньо в районі Херсона випадково було знайдено низку археологічних і нумізматичних артефактів часів середньовіччя, які свідчать не лише про функціонування дніпровського торгового шляху, але й про участь місцевого населення у його функціонуванні. Це візантійські мідні монети XII-XIII ст. (знайдені в р. Кошова біля Херсона), дві золоті X ст. (Станіслав), бронзові Василя III (976-1025 рр.) і Костянтина VIII (1025-1028 рр.) в Малих Копанях, монети Іона Цимісхія (969-976 рр.) у Раденську, мідна монета у с. Виноградне Білозерського району. Про зв'язки з Візантією свідчать знахідки амфор в Золотій Балці, Рибальчому, Новотягинці, Князе-Григорівці та інших місцях. В пониззі Дніпра (точніше, безпосередньо в річці) зафіксовані західноєвропейські мечі X-XII ст. – дуже цінна річ часів середньовіччя. Це знахідки біля Антонівки (X ст.), Корсунки (меч інкрустовано двобічним срібним написом), між Херсоном і Олешками (X ст.) [35, с. 79].

До нашого викладу будуть залучені й інші археологічні та нумізматичні джерела, а також дані картографії, палеографії, лінгвістики та відомості письмових джерел, насамперед давньоруських літописів та праць візантійських авторів.

Перш за все охарактеризуємо природно-кlimатичні умови у гирлі Дніпра часів середньовіччя, що безпосередньо впливало на історію Олешшя. Так, у IX-XIII ст. рівень Чорного моря і Дніпровського лиману був близьким до сучасного, хоча поступово знижувався. У Дніпровському лимані було чимало порослих лісом островів, що нерідко

зазначали сучасники в описах і що було позначено на географічних картах. Балки в пониззі Дніпра були густо вкриті лісом і чагарником, що давало можливість забезпечити місцеве населення паливом, будівельними матеріалами і сировиною для ремесел, дозволяло заготовити деревину для ремонту лодій та інших тогочасних суден. Балки в своїй більшості були річищем для порівняно повноводних степових річок, що дозволяло на добре зволжених ґрунтах поряд із зручними ділянками заплав займатися землеробством, городництвом, заготовляти сіно і випасати худобу. Традиційно місцеві мешканці у гирлі Дніпра, Дніпровському лимані та прилеглий акваторії Чорного моря займались рибальством. Все це створювало надійні умови для харчування місцевих, забезпечення продовольством подорожніх моряків і, не виключено, було предметом експорту в Крим (зернові) і Малу Азію (осетрові).

Сучаснику описану вище природну картину пониззя Дніпра важко уявити, оскільки історичний ландшафт змінився невідомо як через підвищення рівня Чорного моря, так і хижацьке ставлення людини до своєї землі. Так, штучні радянські «моря» на Дніпрі затопили острови і найродючіші землі заплави, зникла більшість осетрових риб, прискорила берегова абразія, Дніпро невпинно перетворюється на стояче болото. Було порушено природний водний баланс гирла і Дніпровського пониззя, а якщо врахувати вирубку лісів, суцільну оранку колгоспними тракторами прилеглого степу та загачення річок і струмків тане зрозуміло, чому степові річки, струмки і джерела повисихали. Старий могутній Дніпро, його легендарні плавні і природне гирло залишились в минулому. Найкраще пониззя Дніпра описано Д. Яворницьким в «Історії запорозьких козаків» [49, с. 26-57].

Очевидно, що пониззя Дніпра не входило до території Київської Русі, південний кордон якої проходив по річкам Сула і Рось. Але

Рюриковичі контролювали Дніпровський торговий шлях і відповідно мали в гирлі (можливо, і в пониззі) систему опорних пунктів, найвідомішим з яких було літописне місто Олешшя. Це був форпост Київської Русі, який запирав, контролював і захищав Дніпровський торговий шлях, виконував необхідні для важкої подорожі морем (чи після морської ділянки річкову частину) логістичні функції – ремонт і відповідне оснащення суден, відпочинок, поповнення запасів їжі та води, можливо перевалка вантажів з річкових на морські судна (чи навпаки) тощо. До речі, тодішня ширина Дніпровського лиману була вужчою порівняно із сучасною і це робило перевалку більш зручною.

Зрозуміло, що гирло Дніпра з огляду на його стратегічну важливість і економічну привабливість було предметом політичного суперництва основних тодішніх потуг Північного Причорномор'я – Візантії, Русі і кочівників (печенігів і згодом половців). Скажімо, про нього згадується практично в усіх відомих русько-візантійських угодах, причому вплив Русі у гирлі Дніпра та Білобережжі (очевидно, прилегле до гирла узбережжя та острови дельти) змінювався залежно від співвідношення сил чи успішності походу Русі на Константинополь, але присутність варягів-русів і русичів у гирлі Дніпра з часів Аскольда була постійною. Так, за русько-візантійською угодою 944 р. гирло Дніпра і Білобережжя були визнані сферою впливу Русі, хоча цей договір був менш вигідним для Рюриковичів порівняно з попередніми 860 і 911 років. До речі, згадаємо про загальновідомий уривок з літопису про зимівлю князя Святослава взимку 971/972 рр. при поверненні з походу на одному (чи кількох) постійному поселенні у Білобережжі.

У науково-популярній літературі й побутовій свідомості цю зимівлю пов'язують із літописним Олешшям, яке ототожнюється з поселенням на Великому Потьомкінському острові поблизу Херсона. Проте в наукових працях існують й інші версії локалізації літописного

Олешшя. Охарактеризуємо основні з них для того, щоб по-перше, пересвідчитись в правильності прив'язки літописного Олешшя до сучасного Херсона. По-друге, на даному прикладі можна проілюструвати методи історичної реконструкції, про які у науково-популярній літературі у більшості випадків не згадується.

Отже, в часи Київської Русі у гирлі (чи пониззі) Дніпра існував опорний пункт для забезпечення функціонування Дніпровського водного шляху. Його існування підтверджують літописи, згадуючи місто Олешшя – саме тому його звать літописним. Наявність Олешшя є загально визнаним фактом. Проблема полягає у локалізації міста.

Літописи не дають його точних координат і питання стоїть у «прив'язці» літописного міста (не виключено, що Олешшя могло бути не одним, а кількома поселеннями) до відомого поселення чи його решток. Не менш важливо уточнити чим займались мешканці (літопис містить три окремі згадки обслуговування торгівлі і військово-торговельних походів) та яким був їх етнічний склад. Звичайно, це далеко не всі нез'ясовані питання, але відповіді на них дозволяють створити «каркас» реконструкції історії міста. При вивченні історії літописного Олешшя слід уважно проаналізувати повідомлення письмових джерел, вдатись до необхідної у ряді випадків реконструкції середньовічного природного середовища, до виправданих аналогій з урахуванням політичної, соціально-економічної й етнічної ситуації у пониззі Дніпра та довести тотожність відкритих археологами середньовічних поселень (поселення) із літописним Олешшям.

Почнемо з останнього як найбільш важливого для нашого дослідження питання. Відразу відкинемо гіпотезу про ототожнення літописного Олешшя з урочищем Олешки в районі сучасного міста Олешки. Це твердження є прикладом антиісторії або науково необґрунтованих положень літературно-публіцистичних праць. Таке

бачення приваблює частину краєзнавців, представників місцевої влади та окремих професійних істориків через удавану легкість, подібність слів Олешки і Олешця, можливість поєднати давньоруську спадщину із запорозьким козацтвом (на околицях сучасних Олешок знаходилась Олешківська Січ) та заглибити в історію сучасне місто на 600 років.

Передусім підкреслимо, що традиційно українці під топонімом «олешця» чи «олешки» розуміють низьку, болотяну місцевість, вкриту вільхою, дрібноліссям і густою травою [23, с. 143-144]. Таких урочищ в історії України чимало. Так, у місцевості під такою назвою під Харковом нещодавно виявлено поселення XIV ст. [48]. А по лівому, низькому берегу Дніпра часів середньовіччя відомо декілька Олешок. Відповідно намагання прив'язати літописне Олешця до історичного урочища Олешця XI-XII ст. на Дніпрі виглядає досить гіпотетично.

Так, чимало істориків, в тому числі М. Грушевський, буквально заходили у глухий кут при спробі пов'язати згадку про топонім Олешця в літописному оповіданні про битву на р. Калка у 1223 р. з літописним містом Олешця при його локалізації в районі сучасних Олешок. Очевидно, що літописець, повідомляючи про згадану битву мав на увазі інше урочище Олешця з історично відомих – на Черкащині або в районі дніпровських порогів. Але ні на Черкащині, ні в районі порогів не виявлено решток значного поселення часів Київської Русі, тобто там ніякого міста не було. Прискіпливий запорізький дослідник і кваліфікований спеціаліст з історичної географії Нижнього Подніпров'я Ю. П. Князьков довів, що літописне місто Олешця ніяк не пов'язане з битвою на р. Калка [23, с. 47-48]. Відповідно шлях пошуку літописного міста Олешця в урочищі Олешки на околиці сучасного міста Олешки Херсонської області на основі ототожнення топоніму та літописної назви є контрпродуктивним. На сьогоднішній день науковці в цій місцевості не виявили решток давньоруського міста чи хоча б

поселення. І, якщо там десь 20 років була Січ запорожців, то й знайдено чимало відповідних артефактів. Нарешті, описи битви русичів з монголами в районі літописного міста Олешня (а таке трапляється навіть в деяких підручниках) є наслідком художнього, а не наукового викладу історії.

Заслуговує на увагу гіпотеза київської дослідниці О. Ф. Сидоренко про те, що літописне місто Олешня знаходилось на сучасній Кінбурнській косі, точніше в її західній частині [37, с. 136; 38, с. 19]. Гіпотеза ґрунтується на двох постулатах – історико-географічному та історико-економічному.

По-перше, за свідченням Костянтина Багрянородного перед виходом у Чорне море руси робили зупинку на острові св. Еферія, біля моря: «...вони [руси – автор] плывуть доки не дістануться затоки річки, що є її гирлом, в якому знаходиться острів св. Еферія. Коли вони дістануться цього острова, то дають там собі відпочинок до двох-трьох днів. І знову вони переобладнують свої моноксіли усім тим потрібним, чого їм не вистачало: вітрилами, щоглами, кормилами [стерном – автор]...» [5, с. 273].

До кінця ХХ ст. під островом св. Еферія розуміли о. Березань напроти м. Очаків, на якому дослідники знайшли численні артефакти Х-ХІІ ст. – фрагменти візантійських амфор і слов'янської кераміки, заглиблене у землю житло, залізоробну майстерню, натільні хрестики ХІІ ст., двозуб Рюриковичів, сліди рибальства тощо [10, с. 91].

Але о. Березань знаходиться у морі, поза гирлом Дніпра, а о. св. Еферія, за Костянтином Багрянородним, знаходиться біля моря, у гирлі Дніпра. На о. Березань відсутні умови для ремонту та оснащення суден і, головне, о. Березань у Х-ХІ ст. був півостровом (островом став пізніше через підвищення рівня моря).

Ще у ХІХ ст. деякі фахівці вважали о. св. Еферія Кінбурнську косу, де були зручні бухти і в середньовіччі було вдосталь деревини. Історики церкви тоді ж доводили, що святий Еферій, один з херсонських єпископів, був похований у ІХ ст. на острові у Дніпровському лимані. У 1980-ті роки доведено, що о. св. Еферія є західною частиною сучасної Кінбурнської коси – у середні віки Дніпро впадав у море трьома гирлами [6, с. 3], одне з яких (відоме як козацьке) впадало у Ягорлицьку затоку. Відповідно Кінбурнська коса являла собою східний і західний острови, і на останньому, більшому, зупинялись варяги-русичі і це був острів св. Еферія [10, с. 92; 38, с. 18-19].

Отже, острів св. Еферія, принаймні частково, знаходився в межах Херсонщини. По-друге, О. Ф. Сидоренко заперечує літописну традицію штучної прив'язки Олешшя до історії лише Київської Русі та пов'язує його виникнення зі східною торгівлею. «Олешшя, - зазначає дослідниця, - неодноразово згадується в літописанні, починаючи з 1084 р., однак воно було значно старшим. Слід думати, що його історія як торговельної бази Русі пов'язана не лише з русько-візантійськими зв'язками, а й з чорноморською торгівлею Русі [тобто варягів-русів – автор] з країнами арабського Сходу, яка у ІХ ст. уявляється уповні розвиненою. Отож, історія Олешшя, очевидно, сягає принаймні ІХ ст.» [38, с. 19].

Дійсно, у ІХ ст. східна торгівля варягів-русів, в тому числі дніпровським шляхом і далі на Дон, Волгу, Каспій, Кавказ чи в Малу Азію, вже була розвинута – про це свідчать відповідні порівняно чисельні згадки арабських джерел. Згадаємо, що східну частину Чорного моря, від Дніпра до Керченської затоки, дійсно звали «Руським морем» (Масуді, Х ст.), «морем слов'ян» (Ібн Ал-Факіх, початок Х ст.), Керченську протоку – річкою Русія тощо. З арабських джерел відомо, що у ІХ ст. варяги-руси з Дніпра йшли через Херсон (Корсунь) до хозарського порту Матархи (попередник Тмутаракані) чи до Трапезунда,

де продавали свій товар. Фактично чорноморська торгівля у IX-X ст. мала трансконтинентальний характер за участю купців Іспанії, Африки, арабського Сходу, Кавказу, Візантії, Західної Європи [38, с. 43-45].

Таким чином, гіпотеза О. Ф. Сидоренко (на яку безпідставно не звертають належної уваги в літературі) про існування з IX ст. літописного Олешня на Кінбурнській косі спирається на достатньо коректні історико-географічні та історико-економічні аргументи, які уявляються цілком вірогідними і доказовими. Проте ця гіпотеза наразі не має адекватного археологічного підтвердження як вирішального аргументу щодо локалізації літописного Олешня – знахідок поселення IX-XIII ст. на Кінбурнській косі не виявлено. Не виявлено і якоїсь концентрації знахідок середньовічних артефактів – а вони мають бути в районі міста і порту навіть якщо припустити, що власне саме місто затопило Дніпровським лиманом.

Отже, ми з обережністю погоджуємося з гіпотезою О. Ф. Сидоренко щодо існування Олешня з IX ст., з часів появи варягів-русів у Східній Європі. Причому, не обов'язково слід жорстко прив'язувати дату виникнення Олешня до початку державного функціонування Дніпровського шляху в межах Київської Русі.

По-перше, варяги-руси вели торгівлю по Дніпру до повного заволодіння Дніпровським шляхом, вони просто платили мито тим же хозарам (володіли Києвом до 930 р.), як це було на Волзі із Волзьким торговим шляхом. Не слід забувати і про Хозарський шлях (зв'язував Дніпро через Сіверський Донець і Дон зі Сходом), який не виключає можливості залучення Олешня до Східної торгівлі. Очевидно, що до виникнення срібної кризи в Арабському халіфаті диргем вистачало і варягам-русам, і хозарам. Лише коли почалась криза суперництво варягів-русів і хозарів загострилося, але це не збільшило кількість арабського срібла навіть після знищення Хозарського каганату.

На користь версії про виникнення Олешшя у IX або X ст., але раніше, ніж перша літописна згадка під 1084 р., свідчать й походи варягів-русів на Константинополь. Скажімо, похід 860 р. (внаслідок нього відбулось перше хрещення Русі) величезного за середньовічними мірками флоту русів у 200-380 лодій був неможливий без зимівлі на обладнаних базах поблизу Чорноморського узбережжя і такою базою, скоріше за все, було пониззя Дніпра та, цілком можливо, Олешшя. Зазначимо, що цей похід порівняно добре відображений у джерелах – два свідчення патріарха Фотія, повідомлення візантійських і венеціанських хронік, руські літописи [див. 26]. Вони свідчать про проникнення варягів-русів у IX ст. у Східну Європу і Чорне море, що цілком вірогідно могло привести до виникнення Олешшя. Зокрема, перший автор опису торгівлі варягів-русів Дніпровським шляхом Ібн Хордабег у «Книзі шляхів і країн» (написана до 850 р. і перероблена десь 880 р.) зазначав, що вони везли невільників, хутро і мечі до Чорного моря [51]. Наявні наразі археологічні джерела фіксують присутність скандинавів на півночі Східної Європи (Стара Ладога) у другій половині VIII ст., на верхньому Дніпрі – на рубежі IX-X ст., у Києві та Середньому Подніпров'ї – на початку X ст. [42, с. 154, 164].

Отже, зв'язок виникнення та існування Олешшя зі східною торгівлею варягів-русів і Київської Русі не викликає сумнівів. Щодо впливу східної торгівлі на дату виникнення Олешшя наголосимо, що до кінця X ст. основним для варягів-русів був Волзький шлях. Проте це не виключає й використання Дніпровського шляху, який був пов'язаний з Волзьким і Хозарським шляхами. X ст. як дата заснування літописного Олешшя виглядає цілком обґрунтованою з точки зору наявних археологічних матеріалів поселення на Великому Потьомкінському острові. А. Сокульський вважає, що Олешшя виникло в кінці X ст. внаслідок дії русько-візантійської угоди 944 р. Вона обмежувала

зазіхання Рюриковичів на лівобережну частину гирла Дніпра, але для потреб торгівлі і промислів потрібний був порт. Внаслідок цього і виник порт неподалік від гирла [40, с. 71].

Оригінальну гіпотезу щодо локалізації літописного Олешця і ситуації в Нижньому Подніпров'ї у IX-XIII ст. на основі комплексного дослідження письмових та археологічних джерел і реконструкції природно-географічного середовища в Пониззі Дніпра розробили київські археологи С. Б. Буйських і М. М. Ієвлєв. Дослідники вважають, що літописне Олешця виникло у XI-XII ст. на підмурках одного з поселень уличів в пониззі Дніпра і Південного Бугу та було продовженням історії ольвійської хори, з часів якої тут існувало безперервно постійне населення. Власне й назву «Олешця» вони пов'язують з уличами. Первісно населення Олешця складалось з салтівців (алано-болгар) та уличів, а з XII-XIII ст. ще й переселенців з Середнього Дніпра. В Нижньому Подніпров'ї і на берегах Дніпроовського і Бузького лиманів синхронно існувала у IX-XIII ст. мережа поселень русичів (чи точніше сказати підданих Київської Русі, з огляду на багатоетнічний склад населення), які слугували перевалочною базою для транзиту товарів по Дніпру і Південному Бугу. Мережа цих поселень дозволяла Рюриковичам контролювати дніпровський торговий шлях та прилеглий до гирла Дніпра район (Білобережжя). Населення цих поселень займалось обслуговуванням перевалки вантажів, ремонтом та оснащенням суден, добуванням солі, ремісництвом, торгівлею, землеробством і скотарством [10, с. 91-103]. Небезпідставним видається й припущення про локалізацію візантійського поселення Боріон, згаданого у «Записці грецького топорха» кінця X – початку XI ст., на Дніпровському лимані [10, с. 102].

Водночас уявляється безпідставним твердження Ф. И. Вортмана і А. Г. Плахоняна в авторитетній «Енциклопедії історії України» про те, що

відкриті С. Б. Буйських і М. М. Ієвлевим давньоруські шари на багат шарових пам'ятках Аджиголол -1 і Дніпровське – 2 (Очаківський район Миколаївської області) у місці злиття Дніпровського і Бузького лиманів трактується ними як літописне Олешня [12, с. 584]. Насправді С. Б. Буйських і М. М. Ієвлев вважають необхідним розгорнути широкі археологічні дослідження в пониззі Дніпра з тим, щоб зняти дискусії щодо локалізації літописного Олешня. З цим важко не погодитися.

На даний момент найбільш аргументованою є локалізація Олешня на Великому Потьомкінському острові в дельті Дніпра на околиці Херсона і відповідні аргументи доволі доказово висвітлені в літературі [40, 45]. Зрозуміло й те, що стовідсотковим аргументом щодо локалізації літописного Олешня поблизу Херсона було б відповідне свідчення писемних джерел, напис на камені чи будівельній конструкції тощо. Проте й залучених до наукового обігу фактів та аргументів достатньо для того, щоб вважати літописне Олешня попередником сучасного Херсона. При цьому, ще раз зазначимо, наразі локалізація літописного Олешня є лише гіпотезою. Безумовно, найточнішою гіпотезою з існуючих, але все ж таки гіпотезою. І тому слід визнати певну обґрунтованість тези про те, що питання про локалізацію літописного давньоруського міста-порту в пониззі Дніпра залишається без остаточної відповіді.

3.2. Літописне Олешня – порт русичів у гирлі Дніпра

Для доказу локалізації міста Олешня на околиці Херсона в першу чергу зазначимо, що Великому Потьомкінському острові були найкращі, порівняно з відомими поселеннями русичів у пониззі Дніпра, умови для існування міста. Йдеться про найкращі умови для оборони – острівне положення. Тим більше з огляду на те, що основну загрозу давньоруським поселенням складала кіннота кочівників. Острів був добре забезпечений питною водою, на ньому були родючі землі –

недарма за радянських часів на ньому стали розміщуватись дачі городян, що привело до пошкодження значної частини пам'ятки історії і наразі створює труднощі для подальших її досліджень. Поруч, на інших островах дельти і на березі Дніпра, також було чимало родючих земель для землеробства і скотарства. У навколишніх балках було достатньо деревини для будівництва і палива (в цій якості міг використовуватися й очерет), в степах і лісах було багато дичини для полювання заради м'яса, шкіри і хутра. Мешканці Олешшя мали добрі природні умови для зайняття ще двома вкрай прибутковими промислами в часи середньовіччя – рибальством (його стан не змінився порівняно з часами Ольвійської хори – див. 11, с. 177-191) і добуванням солі на Кінбунській косі. Наявні природні ресурси надавали можливість мешканцям Олешшя не лише забезпечувати себе, але й поповнювати запаси кораблів та, відповідно, постачати на зовнішній ринок рибу. А про знаходження міста у ключовому пункті Дніпровського торгового шляху вже йшлося.

Літописне Олешшя знаходилося в центрі низки поселень в районі пониззя Дніпра і Південного Бугу. Саме воно, скоріше за все, було своєрідним адміністративним і військовим центром цих поселень. Це дозволяло Києву контролювати вузловий пункт Дніпровського торгового шляху і прилеглий до гирла Дніпра район, в тому числі торговий шлях по Південному Бугу.

Про розміщення Олешшя в районі Херсона свідчать картографічні джерелі. На карті XII ст. Ал-Ідрісі, добре освіченого і ретельного арабського географа і картографа, порівняно точно позначено гирло Дніпра з протоками, островами, відстанями. На Великому Потьомкінському острові відмічено місто-порт Муліса (або Уміски) на відстані десь 1,5 км від гирла Дніпра. Місто було пов'язане з Києвом і руським містами та кримським Херсоном. Очевидно, що в такий спосіб араб передав назву Олешшя. Цікаво, що топонім Олешшя поблизу

сучасних Олешок позначено терміном Алеска [45, с. 167]. Картографічні джерела дозволяють спеціалістам впевнено локалізувати Олешшя саме в районі Херсона [44, с. 149; 36, с. 21].

Великий Потьомкінський острів площею 12 га знаходиться в дельті Дніпра нижче Херсона на 10 км по течії, між рукавами Дніпра – Бакаєм і Старим Дніпром. Власне пам'ятка знайдена в урочищі «Городище» біля протоки Пудова канава, на найбільш високій частині острова, який навесні затоплюється водою. Пам'ятка декілька разів досліджувалась, але проведенню повноцінних (в ідеалі – суцільних) археологічних досліджень заважають сучасні забудови і ґрунтові води. На пам'ятці розташовані дачі херсонців, які під час земляних робіт знаходили чимало решток кераміки і людських кісток. Зрозуміло, що пам'ятку на сьогодні значно зруйновано.

Археологами виявлено культурний шар зі значною кількістю знахідок, а на дні Дніпра поблизу берега острова – рештки корабля чи пристані. Серед знахідок є залізні шлаки, молоток, цвяхи, ножі, трубчатий замок XII-XIII ст., бойова сокира, мечі, клевець, уламки чавунного котла, риболовні гачки, рештки обробки заліза (криця). Звичайно, найбільше знахідок керамічного комплексу, причому значну частину складають дрібні уламки червоної і глазурованої кераміки. З будівельних решток це плінфа і черепиця, з керамічної тари – рештки амфор (переважно) і піфосів, в тому числі візантійського виробництва XI-XII ст., та амфори з графіті. З посуду – візантійські келихи XII-XIII ст., в тому числі один з графіті у вигляді літери «Ф» під жовтою глазур'ю і білоглиняний з поліхромною глазур'ю; частини вінчиків з білої глини; рештки мисок з червоної глини XI-XII ст. з зеленою, жовтою і коричневою поливою, виготовлених у Північному Причорномор'ї; корчаги X-XII ст., глечики, горщики, фрагменти глазурованого посуду XII-XIII ст. З керамічних виробів варті уваги

знахідки амфоро-рисків – маленьких амфор для зберігання олії, ароматичних і косметичних засобів. На уламках ручок горщиків виявлено клейма XII-XIII ст. з давньоруських поселень Середнього Подніпров'я і клеймо X ст. з хозарського городища у Верхньому Салтові на Харківщині. Остання може бути свідченням наявності аланів у складі міського населення.

Знайдено також рештки корабельних дощок, що свідчить про наявність доків або корабельних майстерень. Кам'яних виробів порівняно небагато – крес альні кремені, рештки фундаменту будівлі XII-XIII ст. з вапняку (камені зі слідами обробки), точило, розтиральник (верхній камінь зернотерки), кам'яні жорна, абразиви, рибальські грузила. Скляні вироби представлені переважно посудинами. З прикрас знайдено підвіску з мушлі, скляний браслет.

Про заняття населення Олешшя рибальством свідчать грузила з вапняку, рибна луска і багато кісток риби; ткацтвом – пряслиця з уламків тари і рибного стовбура; тваринництвом – кістки домашньої худоби (велика і дрібна рогата худоба, свині); полюванням – роги оленя, ікла вепра, кістки водоплавної птиці. Було в Олешші і косторізне ремесло, про що свідчать знахідки рогів оленя зі слідами обробки. У містах Київської Русі ремісники з кістки диких і домашніх тварин виготовляли гудзики, гребінці (кістяний гребінець XII-XIII ст. виявлено в Олешші), руків'я для ножів, знаряддя для обробки шкіри та виготовлення посуду тощо.

Нарешті, дослідниками виявлено згарища (попіл, напівспалена деревина) та сотні людських скелетів, причому на деяких черепах і кістках є сліди від ударів рублячої зброї (бойова сокира, шабля тощо) [40, с. 65-69].

Виявлений культурний шар літописного Олешшя сягає 0,6 – 1,3 м, що, на думку дослідника давньоруських міст С. Тараненка, дозволяє вести мову про десь 150 років його існування.

Комплексний аналіз речових і письмових джерел та аналіз політичної ситуації в гирлі Дніпра дозволяє впевнено датувати виникнення Олешшя X ст., а хронологію культурних шарів визначити кінцем X-XI ст. (1-й шар) і XII – 1 чвертю XIII ст. (2-й шар) [10, с. 91-92; 40, с. 70, 73; 47, с. 113-116; 2, с. 8-10]. А. Сокульський у 1980 р. відніс час виникнення Олешшя до 2-ї половини X ст., а зникнення пов'язав з походом монгольського корпусу Джибе і Субедея у причорноморські степи 1223 р. [40, с. 73].

Дотичною до Олешшя є випадкова знахідка меча західноєвропейської роботи другої чверті XIII ст. в одній з проток Дніпра біля Херсона. Меч був інкрустований двостороннім срібним написом «Спаситель. В ім'я Визволителя... Спаситель» [35, с. 82]. Вірогідно, що меч потрапив на дно під час корабельної трощі (таку цінну річ практично не губили) і належав або воїну-русичу або купцю, який віз його на продаж на Схід. Чимало знахідок в протоках гирла Дніпра чекають своїх дослідників. Так, у 2017 р. підводні археологи виявили рештки корабля і слов'янський горщик IX-XI ст. [29].

Отже, станом на початок 2020-х років досліджена частина поселення на Великому Потьомкінському острові дозволяє твердити про наявність в ньому мурованих будівель, скоріше за все місто не мало укріплень (бо розташовувалось на острові), причому Олешшя розташовувалось на берегах Дніпра і на острові відповідно до інших торгових міст середньовіччя у гирлах річок – Білгорода у гирлі Дністра, Танаїсу у гирлі Дону [40, с. 73].

Херсонський археолог М. Оленковський, який також досліджував поселення на Великому Потьомкінському острові, наводить такі

аргументи на користь ідентифікації пам'ятки з літописним Олешшям. Численні і багаторічні пошуки залишків давньоруського міста в пониззі Дніпра не виявили інших пам'яток. Навіть частково досліджена пам'ятка на Великому Потьомкінському острові має розміри міста, а не поселення. На ній є залишки кам'яного будівництва, культурний шар надзвичайно насичений різноманітними і багатими за науковим значенням знахідками. До того ж пам'ятка займає домінуюче положення у дельті Дніпра, має відповідні ресурси. У середньовіччі Великий Потьомкінський острів мав більше підвищення над рівнем Дніпра і відповідно мав сприятливі умови для існування міста, а численні гавані у тихих протоках Дніпра забезпечували зручні стоянки і перевалку вантажів. До того ж саме ця пам'ятка найбільше з відомих науці, слушно наголошує дослідник, відповідає критеріям літописного Олешшя [30].

Проаналізуємо письмові згадки про Олешшя. Найчастіше в літературі мова йде про літописні повідомлення про Олешшя 1084, 1153, 1160, 1164, 1219 і 1223 років, але остання згадка не має відношення до міста. Аналіз літописних повідомлень, поряд з археологічними джерелами, складає основу наших уявлень про місто.

В літописи Олешшя попало набагато пізніше свого заснування тому, як вважає А. Сокульский, що не відразу воно стало основним вузлом у торгівлі Київської Русі з портами Чорного й Азовського морів [40, с. 72]. Інакше кажучи, Олешшя як торговий пункт було засновано у Х ст., а вузловим пунктом Дніпровського шляху стало з XI ст.

Отже, перша літописна згадка про Олешшя під 1084 р. пов'язана із пограбуванням князем-ізоєм Давидом Ігоревичем купців-гречників. На це великий київський князь Всеволод Ярославович послав в Олешшя дружину для відновлення порядку, а бунтівному князю дав у володіння Дорогобузьке князівство [6, с. 125]. Дії великого київського князя свідчать про непересічне значення торгівлі з Візантією і ключову роль

Олешшя в цій торгівлі. Звичайно, цей факт свідчить про концентрацію в Олешші, як логістичному центрі експортно-імпорتنих операцій, товарних запасів.

У 1153 р., зазначає літопис, Мстислав Ізяславович, син великого київського князя Ізяслава Мстиславовича, за велінням батька урочисто зустрічав в Олешші його другу дружину, дочку грузинського царя Деметре I, Русудан [6, с. 258]. Цей крок київського князя, досвідченого політика і мужнього воїна, який прагнув об'єднати Південну Русь і боровся із зазіханням на Київ Юрія Долгорукого, свідчить про роль Олешшя як своєрідних міжнародних воріт Київської Русі.

Згадка від 1160 р. стосується того, що багатства Олешшя привабили берладників, войовничі спільноти Нижнього Подунав'я і Придністров'я. Вони захопили та пограбували Олешшя та взяли «полон», тобто полонили мешканців міста і купців. Київський князь Ростислав Мстиславович негайно надіслав до міста військовий загін на чолі з боярами Юрієм Нестеровичем і Якуном. Берладники покинули Олешшя, але воєводи князя зуміли наздогнати та розбити грабіжників, повернути «полон» та награвоване [6, с. 276]. У цих подіях відобразилась типова для історії Олешшя картина – значення Дніпровського торгового шляху для Рюриковичів, концентрація значних цінностей в порту, оперативна реакція влади щодо стабілізації ситуації в пониззі Дніпра як умова зміцнення центральної влади в Київській Русі.

Останнє проявилось і в наступній згадці про Олешшя, де знов проявилось політика київського князя Ростислава Мстиславовича, онука Володимира Мономаха, сина Мстислава Великого та одного з лідерів Мономаховичів, могутнього клану Рюриковичів. Посольство київського князя Ростислава Мстиславовича на чолі з боярином Гюрятою Семковичем через Олешшя прямувало до столиці Візантійської імперії Константинополя з вимогою призначити русича Климента Смолятича

київським митрополитом, очільником церкви Київської Русі. Реально йшлося про зустріч з візантійським імператором і Константинопольським патріархом, оскільки у Візантії церква фактично перебувала під управлінням імператора – цей принцип цезаропопізму був успадкований і в Київській Русі. У даному випадку йшлося про призначення київським митрополитом русича всупереч традиційній практиці Константинополя, коли митрополитом призначали грека. Врешті посольство київського князя в Олешші зустріло в місті новопоставленим митрополитом Іосенном IV візантійським послом, який віз, як зазначає літопис, «дари многі Ростиславу [Мстиславовичу] – оксамити, і паволоки, і всяке узореччя різноманітне» [6, с. 285]. Врешті київський князь був змушений прийняти митрополита-грека. Описане красномовно свідчить про прагнення київської влади і частини духовенства мати автономну церкву, що відображало зрослий авторитет Київської Русі.

Остання літописна згадка Олешшя під 1219 р. повідомляє, що восени цього року тоді волинський князь Данило Романович (Данило Галицький) за допомогою лодій з Олешшя зміг забезпечити свою дружину під час походу провіантом, передусім рибою, і форсувати Дністер [6, с. 376]. До речі, на думку О. Б. Головка, це повідомлення підтверджує постачання з Олешшя риби (очевидно, осетрових) до Києва у значних розмірах [16, с. 26-27]. Безперечно, що серед мешканців Олешшя рибний промисел досяг значних розмірів.

Зауважимо, що цінні продукти риболовецьких промислів осетрових (ікра, сушена, в'ялена і солена риба) вивозились з пониззя Дніпра до інших регіонів Київської Русі та Візантії. Не слід забувати і про вилов тих же осетрових у Приазов'ї, в районі сучасного Генічеська. Продукти рибного промислу скуповували візантійські, руські і з XII ст. італійські купці. Менш цінні продукти риболовлі (сазан, судак, лящ, тараня тощо)

споживало місцеве населення, кочівники і корабельні команди. За оцінками дослідників рибальство в пониззі Дніпра, в Дніпро-Бузькому лимані і прилеглій акваторії Чорного моря були досить розвинуті вже на початку торгівлі русів з Візантією [38, с. 14].

Безумовно, рибний промисел та експорт риби існували як галузі господарства у пониззі Дніпра щонайменше з часів античності до середини XX ст., до спотворення Дніпра більшовиками шляхом спорудження каскаду гідроелектростанцій і штучних морів. З переробкою риби органічно пов'язано і добування солі (соляний промисел), яке існувало у помітних розмірах до середини XX ст. і про що писав Костянтин Багрянородний [5, с. 301].

Більше того. Прийняття християнства з його численними постами посилило попит на рибу і візантійці та русичі із задоволенням споживали рибні продукти. Цінність риби як продукту харчування оцінили й кочівники. Печеніги і половці, як свідчать джерела, також активно добували рибу на берегах Чорного і Азовського морів, особливо навесні. Повідомлення Костянтина Багрянородного про те, що печеніги з'являлись для риболовлі у пониззі Дніпра навесні і залишалися там на все літо слід оцінювати як свідчення того, що у кочовому суспільстві частина населення не кочувала і займалась звичними для осілого населення видами господарської діяльності [5, с. 271]. Це збільшувало харчові ресурси кочівників і убезпечувало продовольчу безпеку.

Остання літописна згадка під 1219 р. дає також приблизний орієнтир щодо кінця існування Олешця. Воно припинило своє існування внаслідок ворожого нападу, що засвідчують сліди згарищ і численні кістяки вбитих та загиблих від пожежі людей в межах міста, переважно жінок і дітей. Ці кістяки знайдено як компактно розташовані, так і поодинокі. Припинилась історія літописного Олешця, скоріше за все, під час походу військ Батия у Північне Причорномор'я у 1240-1241 рр.,

хоча не виключено, що воно було зруйновано у 1242 р. при поверненні Батия з Європи у степи Східної Європи. На момент нападу чоловіків у місті не було. Можливо вони загинули у бою під його стінами або знаходились у складі війська Київського князівства. Після цього нападу Олешня як місто перестало існувати, хоча на острові, як свідчать виявлені матеріали, люди продовжували жити. Цій пам'ятці, як і сотням інших, загрожують «чорні археологи» - вони у пошуках наживи чи то з інших далеких від науки причин цілеспрямовано руйнують пам'ятку. Про це слід знати любителям приватних колекцій старожитностей [47, с. 117].

Літописне Олешня було опорним, митним і транзитним пунктом на Дніпровському, головному, торговому шляху Київської Русі. Це було торгово-ремісниче місто, в якому мешкали торговці, матроси, ремісники, рибалки. Частина населення займалась сільським господарством. Місто мало дуже широкі торгові зв'язки як в середині Київської Русі, так і за її межами. Це місто-порт контролювали київські князі і воно було, скоріше за все, центром мережі поселень у пониззі Дніпра, передусім в його гирлі, на берегах Дніпро-Бузького лиману та на о. Березань.

Головним тригером появи і розвитку Олешня була міжнародна торгівля з Візантією та Сходом (хоча не слід забувати і про військові потреби та міжнародні контакти), причому роль Олешня була зумовлена розташуванням міста на Дніпровському водному шляху, головній міжнародній торговій магістралі та ще на межі Дніпра і Чорного моря, в місці перевалки і транзиту. Така ситуація була типовою для Київської Русі – до подібних міст, на думку фахівців, належали Вітачів, Канів, Василів, Туров, Воїнь [19, с. 416].

Очевидно, Олешня мало (подібно Тмутаракані, Торчеську, Каніву тощо) правовий статус державного міста, що дозволяло збирати митні збори. Державний статус пояснюється його виникненням на кордоні

Київської Русі в якості опорного пункту, особливими функціями перевалочного центру в міжнародній торгівлі, розташуванням у важливому стратегічному пункті, оточенням кочівниками і багатоетнічним населенням пониззя Дніпра [19, с. 416].

Невирішеним залишається питання про цивілізаційний та культурно-історичний характер міського населення Олешня. Молдавський історик М. Русєєв стверджує, що міське життя мало «греко-руський характер» [36, с. 33], тобто на нього впливали і візантійські, і руські традиції. Безумовно, ці впливи мали визначальне значення. Водночас не варто недооцінювати вплив оточуючого степу і кочового світу. Історія Олешня є важливою складовою міської історії Пониззя Дніпра і Північного Причорномор'я. Олешня спиралось на попередні античні (Ольвія та її округа) та візантійські традиції – згадаємо візантійський Боріон у гирлі Дніпра, відомий із «Записки грецького топарха» X ст. Безпосереднім продовженням традицій міської історії слід вважати золотоординські, кримськотатарські і литовсько-руські міста Херсонщини часів пізнього середньовіччя (показовою в цьому сенсі є історія Тягині).

РОЗДІЛ 4 МЕТОДИ ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ МАГІСТЕРСЬКОЇ РОБОТИ У ПРОЦЕСІ ЗДОБУТТЯ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

4.1. Історія Олешця на уроках вітчизняної і всесвітньої історії

Історія середньовіччя вивчається у 7 класі загальноосвітніх шкіл в процесі опанування учнями двох предметів – всесвітньої історії та історії України. Відповідно історію Олешця доцільно згідно проблемного підходу поділити на дві частини – питання, що вивчаються на уроках всесвітньої історії й історії України.

Наголосимо, що на уроках всесвітньої історії Олешця буде згадуватися лише в якості одного з відповідних прикладів для розуміння учнями загальних світових тенденцій поступу людства в часи середньовіччя та для сприйняття історії України, історії Херсонщини як частини загальної історії людства, передусім Європи.

Важливо донести до учнів думку, що історичний час в добу середньовіччя для окремих країн і регіонів мав різне наповнення. Це буде основою для пояснення особливостей суспільного розвитку східних слов'ян, їх бездержавності до появи варягів-русів.

Можна також при поясненні природно-кліматичних умов часів середньовіччя в Європі подати характеристику Великого потепління Середньовіччя, яке сприяло походам вікінгів річками Східної Європи. Звичайно, слід використовувати різні методи засвоєння учнями матеріалу залежно від особистих рис вчителя, складу учнівської аудиторії, наявності технічних засобів тощо. Зміни клімату та природного середовища взагалі можна вивчати за допомогою науково-популярних чи художніх фільмів (епоха вікінгів знайшла доволі широке

відображення), доповідей учнів про кораблі чи навігацію вікінгів, їх саги, риси вдачі тощо.

Очевидно є сенс розібрати на уроках зміст категорій скандинави, нормани, вікінги, варяги для того, щоб учні мали уявлення про них. Це важливо зробити з огляду на існуючу в навчальній літературі плутанину.

Необхідно приділити належної уваги географії походів вікінгів, особливостей їх просування річками і морем, озброєнню, військовій тактиці. Географію походів обов'язково слід розкривати з використанням карт, виконанням учнями завдань контурних карт, що має привести їх до висновку про те, що вікінги відіграли значну роль в історії багатьох країн Європи.

Слід охарактеризувати основні торгові шляхи, предмети торгівлі купців-скандинавів та ознайомити учнів з роллю у середньовічній торгівлі арабського срібла, візантійського шовку і рабів (невільників). Важливо підкреслити виняткову роль вікінгів у налагодженні торгівлі між Європою і Сходом.

Особливо важливо донести учням виняткову роль вікінгів у державотворенні. Прикладом доцільно взяти Англію. Це дозволить зрозуміти учням дві принципово важливі для історії України взагалі та історії Олешся зокрема обставини. По-перше, в історії середньовіччя було звичним перебування на престолі представника іноземної династії, причому такий варіант мав декілька переваг порівняно з місцевою династією. По-друге, факт завоювання Англії норманами на чолі з герцогом Нормандії Вільгельмом у 1066 р. не є свідченням ганьби, другорядності англосаксів, а є особливістю англійської історії. Більше того. Слід підкреслити, що посівши на престол Вільгельм Завойовник об'єднав Англію і взагалі цим завоюванням було відкрито новий етап в історії Англії. Аналогічні процеси відбулися і в Східній Європі після заснування варягами-русами держави.

Нарешті, важливо підкреслити роль норманів у втягуванні створених чи завойованих ними держав у глобальні процеси торгівлі, економічні та соціокультурні зв'язки. Знов яскравим прикладом є Англія, яка після норманського завоювання на порядок зміцнила зв'язки з континентальною Європою.

Природно, що набагато більше можна і слід використати матеріали магістерської роботи в процесі викладання предмету історія України та уроках з краєзнавства. Щодо останнього, то історії Олешня можна присвятити окремий урок і провести його у формі екскурсії до краєзнавчого музею або виїхати безпосередньо на історичну пам'ятку. Зрозуміло, що для шкіл Херсона ця тема є провідною у 7 класі.

Зокрема, при розгляді питання про утворення Київської Русі слід обґрунтовано показати роль варягів-русів у цьому процесі. Для цього слід охарактеризувати варягів-русів, показати причину їх появи у Східній Європі, окреслити торгові маршрути. Доречним буде також дати розуміння терміну «Русь».

Щодо останнього слід наголосити, що терміни мають свою історію незалежно від походження. Згідно сучасних наукових уявлень термін «русь» має фіно-угорське походження. Ним позначали гребців-скандинавів жителі сучасної Фінляндії. Втім головним слід вважати інше. Важливо прослідкувати історію цього поняття і що ним позначали в різні часи. Відповідний матеріал є у тексті роботи.

Після цього важливо пояснити, чим торгували варяги-руси зі Сходом і які в цьому плані особливості мала Дніпровська Русь. Саме використання цим утворенням Дніпровського водного шляху поклало початок літописного шляху «із варяг у греки».

Далі слід зауважити, що у торгівлі варягів-русів була задіяна верхівка слов'янських племен Східної Європи. А вже потім розказати про обставини утворення Київської Русі і роль Олешня в її торгівлі.

В процесі вивчення означеного кола питань можна доручити учневі (учням) скласти історичний портрет рядового варяга чи перших київських князів-варягів.

Цікавим буде для учнів висвітлення питання щодо дискусії про локалізацію літописного Олешшя. При цьому кожний учитель залежно від уподобань може обрати свою методику, але важливим є пояснення принципів речей. По-перше, це опис шляху «із варяг у греки» і розповідь про перепочинок подорожніх у гирлі Дніпра. Це найкраще зробити цитуванням відповідного уривку із праці Костянтина Багрянородного «Про управління імперією». По-друге, розказати (і це особливо зацікавить учнів) про відкриття археологами поселення на Великому Потьомкінському острові, охарактеризувати знайдені там артефакти. Нарешті, слід ознайомити учнів з методикою співставлення письмових і археологічних джерел. Можливо, є сенс на прикладі використання топоніма «олешшя» для локалізації літописного міста показати хибність і ненауковість народного тлумачення назв населених пунктів.

Далі треба подати історію самого міста, починаючи з цитування згадок літопису «Повість временних лет» про Олешшя. Краще зробити за літературним українським перекладом на сучасну мову [6]. Можна розібрати з учнями відповідні згадки – для цього згодиться текст магістерської роботи. Можна спробувати зробити невеличку своєрідну замальовку одного з літописних епізодів з історії Олешшя.

Уявляється виправданим розказати про повсякденне життя мешканців Олешшя на основі археологічних джерел та аналогій з іншими містами. Цей сюжет можна використати при характеристиці міст Київської Русі.

Є сенс подумати над сюжетом про плавання русичів по Дніпру і Чорному морю. Ці походи можна розбити на кілька сюжетів. По-перше,

це аналіз суден – давньоруських лодій або моноксилів. По-друге, за допомогою карти показати маршрути подорожей по Чорному морю (Крим, узбережжя Малої Азії, Константинополь) і вверх по Дніпру – країни Балтії, Польщі, Скандинавія. Також цікавим буде аналіз експортних та імпорتنих потоків товарів – відповідний матеріал вміщений у магістерській роботі.

Завершити вивчення літописного Олешся доцільно висвітленням його ролі в налагодженні міжнародних контактів Київської Русі – торгових, дипломатичних, культурних, релігійних. Цей сюжет можна пов'язати з програмними положеннями про прийняття християнства чи про зв'язки України-Русі з Кримом.

Отже, матеріал магістерського дослідження з історії літописного Олешся можна використати на уроках всесвітньої історії, історії України та краєзнавства.

4.2. Матеріали з історії середньовічного попередника Херсона у позакласній роботі

Матеріали магістерської роботи можуть бути використані в різних видах позакласної роботи. В першу чергу це стосується поглибленого вивчення історії у середніх класах та науково-дослідної роботи учнів старших класів. Йдеться про створення відповідного гуртка в школі з двома віковими секціями або двох гуртків.

Їх діяльність може бути присвячена вивченню історії рідного краю. На заняттях учні будуть поглиблено вивчати історію Херсонщини, зокрема й історію літописного Олешся. Складовою такої діяльності можуть стати питання взаємодії цивілізацій, колонізації краю слов'янами, історії кочових племен середньовіччя – болгар-тюрк, печенігів, торків, половців, монголів. Цікаво простежити взаємодію Київської Русі зі Степом, яку нерідко зображують спрощено й однобічно як суцільно ворожнечу.

Вкрай цікавою є історія міст Херсонщини. Справа в тому, що в літературі нерідко зображують період від античності до завоювання Північного Причорномор'я Російською імперією як безміський. Між тим на сьогодні відомо про існування тут давньоруських (власне Олешня), золотоординських, кримсько-татарських і литовських міст – достатньо згадати місто Тягину. Згодом мала свої міста в пониззі Дніпра і Османська імперія. Йдеться передусім про Казикермен та інші містечка.

Найкращі дослідження учнів можуть бути рекомендовані до участі в конкурсі-захисті науково-дослідницьких робіт по лінії Малої академії наук.

Важливо забезпечити участь гуртківців в історико-просвітницькій роботі щодо історії літописного Олешня та історії рідного краю взагалі. Це може бути, скажімо, певна група з кращих гуртківців, які можуть виступати з повідомленнями перед учнями своєї та інших шкіл, готувати матеріали для шкільної електронної газети чи взагалі гурток може зробити власну сторінку на сайті школи з популяризацією досягнень.

Звичайно, про всі форми позакласної роботи говорити не доводиться, оскільки все залежить від багатьох факторів – особистості вчителя, ставлення адміністрації школи до такої діяльності, традицій школи тощо. Скажімо, у виховній і профорієнтаційній роботі можна використати матеріали з історії мореплавства – це і досвід давніх греків, і мешканців Олешня, і запорозьких козаків.

Підсумовуючи наголосимо, що матеріали магістерського дослідження з історії літописного Олешня можуть і мають бути використані у навчальній, навчально-виховній, класній і позакласній роботі. Форми і методи цієї роботи можуть бути різноманітними й обумовлюються передусім особою вчителя і профілем навчального закладу. Про це свідчить і власний досвід автора, набутий у Професійно-морському ліцеї Херсонської державної морської академії.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи магістерське дослідження зазначимо, що проблемі літописного Олешшя присвячено порівняно значний обсяг наукової і спеціальної літератури. Науковцями обґрунтовано значення міста-порту і всього Нижнього Подніпров'я в історії Київської Русі, виявлено і частково досліджено відповідний комплекс письмових і археологічних джерел. Проте в літературі практично відсутнє монографічне опрацювання історії Олешшя, що диктує необхідність заповнення цієї лакуни. Частина істориків вважає, що залишається відкритим питання локалізації Олешшя.

Між тим сучасні методи системного аналізу комплексу письмових і археологічних джерел дозволяють з високою долею вірогідності локалізувати літописне Олешшя з середньовічним поселенням на Великому Потьомкінському острові на околиці Херсона, дослідити його роль в житті Київської Русі, реконструювати основні риси матеріального побуту його мешканців та причини загибелі. Остаточну крапку у вирішенні цього та інших питань історії Олешшя дозволять поставити масштабні археологічні дослідження пам'ятки.

Виникнення та історія Олешшя були безпосередньо пов'язані з Дніпровським торговим шляхом, який увійшов в історію як літописний шлях «із варяг у греки». Формування і розквіт цього шляху, який з'єднував Північну і Східну Європу з Кримом, Візантією і Сходом, пов'язано з діяльністю варягів-русів, а згодом Київською Руссю.

Скандинави, відомі на Русі як варяги-руси, потрапили у Східну Європу у зв'язку з пошуками шляхів до арабського срібла. Для цього вони налагодили продаж невільників, хутра та деяких інших товарів на

Схід, суміщаючи в своїй діяльності риси купця, воїна і розбійника. Прибутками варяги ділилися з місцевою елітою в обмін на лояльність чи підкорення та постачання необхідних товарів. Варяги створили декілька торгових корпорацій на Волзі, Ладозі і Дніпрі, відомі як первісні русі. Внаслідок вичерпання покладів арабського срібла ці корпорації спіткала криза. Але нею скористалась Дніпровська Русь, яка постачала у Східну та Північну Європу дорогоцінний і статусний шовк (паволоки за руськими літописами). Вона зуміла перетворити своє корпоративне об'єднання у державне утворення. Дніпровська Русь змогла нагромадити значні ресурси, що дозволило їй підкорити слов'ян, балтів та угро-фінів, остаточно здолати конкурентів, успішно формувати державні інституції створеної ними держави – Київської Русі.

З плином часу нечисленні варяги були асимільовані слов'янами, які зуміли зберегти і розвинути на місцевій основі скандинавсько-варязькі традиції. Факт створення варягами Київської Русі не принижує, як це донедавна стверджувалось, слов'ян, а лише є епізодом у блискучій історії середньовічної Київської Русі. Подібні прецеденти в часи середньовіччя не були унікальними. – достатньо згадати норманське завоювання Англії у 1066 р.

Наголосимо, що подібні трансформації можна спостерігати і щодо терміну «Русь». Первісно це фінське слово означало веслярі або гребці – так населення тодішньої Фінляндії називало скандинавів, що припливали на своїх гребних суднах. Згодом термін став позначати варягів (скандинавів, які були пов'язані зі Східною Європою), потім – державу та її мешканців, підданих київського князя. Не зник термін і після падіння Київської Русі., але то вже інша історія.

Дніпровський торговий шлях у буквальному сенсі забезпечував існування спочатку дніпровського об'єднання варягів-русів, а згодом і київської Русі. Втім сучасні науковці переглянули напівлегендарне і

напівміфічне літописне розуміння шляху та надали його аналізу наукового сенсу.

Отже, для Дніпровської Русі і перших київських князів Дніпровський торговий шлях мав буквально життєдаєне значення. Поступово Київ зумів налагодити регулярні зв'язки з Візантією і Кримом, «походи Русі на Візантію» як військово-торгівельні експедиції поступилися місцем звичайним контактам, з'явилися інші, суходільні, шляхи зовнішньої торгівлі, причому практично всі вони йшли на Крим, йшли через територію сучасної Херсонщини. Інтерес до Дніпровського шляху підупав, його використання стало звичною справою. Проте реально його роль в житті Київської Русі не зменшилась.

Таке значуще, дійсно геополітичне і стратегічне, значення Дніпровського торгового шляху зумовлювало і відповідну роль пониззя Дніпра і передусім його гирла. Саме гирло «запирало» Дніпровський торговий шлях і відкривало ринки Криму, Кавказу, Малої Азії і Сходу, Константинополя, дунайського регіону. В гирлі Дніпра подорожні робили відпочинок, ремонтували кораблі для тривалої і виснаженої подорожі, поповнювали запаси питної води і харчів, брали на борт транзитний для Херсонщини експортний товар – червону рибу, кав'яр. Не слід забувати і про загрозу з боку кочовиків та наїзди князівських дружин під час князівських усобиць, грабіжницькі напад берладників (своєрідного прообразу козаків). Все це вимагало укріпленого порту з належною інфраструктурою. Таким містом-портом і стало Олешня.

Його жителі, крім обслуговування морських комунікацій Русі, займалися риболовлею, добували сіл, полювали. Чимало городян були ремісниками. Більшість мешканців в тій чи іншій мірі займались і сільським господарством на родючих землях долини Дніпра. Населення Олешня було багатоетнічним, причому крім русичів тут були алани, греки-візантійці, євреї, вихідці зі степу – половці. Очевидно, що місто

існувало з X ст., хоча не виключено і більш раннє його заснування у кінці IX ст. Припинилась історія літописного Олешшя у ході походу військ Батия у Північне Причорномор'я у 1240-1241 рр., хоча не виключено, що воно було зруйновано у 1242 р. при поверненні Батия з Європи у степи Східної Європи.

Очевидно, що лише масштабні археологічні дослідження Олешшя дозволять уточнити наші уявлення про місто і заповнять (чи почнуть заповнювати) «білі плями» в історії цього середньовічного попередника Херсона.

Проте і наявний матеріал дозволяє вивчати історію Олешшя при викладанні в школі всесвітньої історії та історії України. Так, при вивченні всесвітньої історії історію Дніпровського шляху та Олешшя слід охарактеризувати при вивченні походів вікінгів. Більш докладно історію Олешшя слід висвітлити при вивченні історії Київської Русі у шкільному курсі історії України. Мова має йти про характеристику діяльності варягів-русів, роль Дніпровського водного шляху в історії Русі, функції Олешшя щодо забезпечення зовнішньої торгівлі та зовнішньої політики України-Русі, побут населення міста тощо. В нагоді історія Олешшя стане і в позакласній роботі, зокрема в діяльності Малої академії наук.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Ал-Идриси Отрада страстно желающего пересечь мир (Книга Роджера) [отрывок] // Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, коммент. М.: Восточная литература, 2006. С. 108-128.
2. Археологічні пам'ятки Херсона. Каталог-довідник. Херсон: Б. в., 2004. 44 с.
3. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання оригіналу 1931 р. / Вступ, текст і прим. Д. Абрамовича, за ред. В. Перетца. К.: Час, 1991. 280 с.
4. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Статьи, переводы и комментарии. Харьков: Изд-во Харьковского ун-та, 1956. 356 с. Або відповідний уривок – Ибн Фадлан Ахмед Книга о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Пер. А. П. Ковалевского // Сайт Восточная литература. [Електронний ресурс] Режим доступу: vostlit.snfo/Texts/rus16/Fadlan/text.phtml?id=6123.
5. Константин Багрянородный Об управлении империей: Текст, перев., коммент. Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. М.: Наука, 1989. 496 с.
6. Літопис Руський / Пер. з давньоруськ. Л. Є. Махновця. К.: Дніпро, 1989. XVI, 591 с.
7. Повесть временных лет / Подгот. текста Д. С. Лихачева; Пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова; Под ред. В. П. Андриановой-

Перетц. Ч. 1. Текст и перевод. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. 407 с.

8. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Пер. А. И. Маскина. М.: Гос. изд-во географ. лит-ры, 1957. 272 с.

Література

9. Баран В. Д. Давні слов'яни. К.: Альтернативи, 1998. 335 с.
10. Буйских С. Б., Ієвлєв М. М. Про осіле населення пониззя Дніпра та Південного Бугу у X-XIII ст. // Археологія. 1991. № 4. С. 89-104.
11. Водотика С. Г. Нарис історії Херсонщини. Давній час. К.: Видавець Олег Філюк, 2016. 304 с.
12. Вортман Д. Я., Плахонін А. Г. Олешня // Енциклопедія історії України. Т. 7. К.: Наук. думка, 2010. С. 584-585.
13. Галенко О. Три загадки Костянтина Багрянородного про Полюддя // Ruthenika. Вип. III. К., 2004. С. 48-67.
14. Галенко О. Окраїна степових імперій // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Т. 1. К.: Ніка-центр, 2011. С. 153-197.
15. Галушко К. Україна на карті Європи: науково-популярне видання. К.: «Київський університет», 2014. 143 с.
16. Головка О. Б. Північне Причорномор'я та Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX – середина XIII ст. // Український історичний журнал. 2014. № 1. С. 21-39.
17. Грушевський М. Степ і море в історії України // Український історик. 1991. № 3-4. С. 110-111; 1992. № 1-4. С. 112-115.
18. Гуслистий К. Київська Русь // Радянська енциклопедія історії України. К.: УРЕ, 1970. Т. 2. С. 357-362.
19. Давня історія України: В 3 т. Т. 3. Слов'яно-руська доба / Ін-т археології НАН України. К.: Наук. думка, 2000. 695 с.

- 20.История отечественного судостроения: В 5 т. СПб.: Судостроение, 1994. Т. 1. 742 с.
- 21.Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. К.: УРЕ, 1972. 687 с.
- 22.Ключевский В. О. Курс русской истории. Ч. 1. // Ключевский В. О. Сочинения: В 9-ти т. М.: Мысль, 1987. 431 с.
- 23.Князьков Ю. П. Топоним «Олешье» (Олешья) в летописных сообщениях о битве на р. Калке 1223 г. // Наукові записки Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1999. Вип. V. С. 143-148.
- 24.Князьков Ю. П. Кічкас // Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2007. Т. 4. С. 339-340.
- 25.Котляр М. Ф., Плахонін А. Г. Походи Русі на Візантію // Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2011. Т. 8. С. 463-465.
- 26.Кузенков П. В. Поход 860 г. На Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 2000 г.: Проблемы источниковедения. М.: Восточная литература, 2003. С. 3-172.
- 27.Литвин В. М. Україна-Русь (Русь-Україна) // Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2019. Т. Україна – українці. Кн. 2. С. 510-512.
- 28.Мельникова О. О. Варяги // Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 440.
- 29.На дне реки лежал старинный горшок // Гривна (Херсон). 2017. № 22. С. 13.
- 30.Де було Олешья? // Наддніпрянська правда (Херсон). 1991. 20 лютого.

31. Оленковський М. П. Історія Херсонщини (з найдавніших епох по козацькі часи): Навч. посіб. Херсон: Айлант, 2010. 112 с.
32. Плахонін А. Бертинські аннали // Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1. С. 243.
33. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. К.: Критика, 2015. 456 с.
34. Пришляк В. В. Залозний шлях // Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2005. Т. 3. С. 244.
35. Ратнер И. Д., Костюк Л. И. Древности Херсонщины: Краткий справочник. Симферополь: Таврия, 1989. 112 с.
36. Русев Н. Д. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья – Белград и Олешье // Генуэзская Газария и Золотая Орда. Кишинев: Stratum Plus, 2015. С. 19-39.
37. Сидоренко О. Річкові шляхи у міжнародній торгівлі Давньої Русі // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. праць. Ч. 4. К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. С. 134-147.
38. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). К.: Наук. думка, 1992. 332 с.
39. Синиця В. Шлях «із варяг в греки» // Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 645-646.
40. Сокульский А. А. К локализации летописного Олешья // Советская археология. 1980. № 1. С. 64-73.
41. Толочко О. П. Русь // Енциклопедія історії України. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 388.
42. Толочко О. Очерки начальной Руси. Киев; Санкт-Петербург: Лаурис, 2015. 336 с.

- 43.Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / Пер. з англ. Р. Корнута. 2 вид. К.: Наш формат, 2019. 576 с.
- 44.Хведченя С. «Шлях із варяг в греки»: історико-географічний аспект // Спеціальні історичні дисципліни. К., 2011. Вип. 19. С. 148-169.
- 45.Хведченя С. «Шлях із варяг в греки»: історико-географічний аспект // Спеціальні історичні дисципліни. Вип.19. К., 2011. С. 148-169.
- 46.Цибуленко Л. А., Водотика С. Г., Батенко Г. В., Кузовова Н. М. та ін.. Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення. Херсон: ПП «Вишемирський», 2014. 360 с.
- 47.Шкраб О. Б. Поселение на Большом Потемкинском острове // Летопись Причерноморья. Литература, история, археология, нумизматика. 1990. Вып. 4. С. 112-117.
- 48.Шрамко И. Б. Поселение XIV в. «Олешки» на Северском Донце // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 8. Донецк, 2010. С. 163-230.
- 49.Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. Т. 1. Львів: Світ, 1990. 319 с.

Електронні ресурси

- 50.Гарнати ал Абу Хамид Выборка воспоминаний о чудесных странах // Средневековые источники Востока и Запада. URL: vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame-text_1.html.
- 51.Ибн Хордабег Книга путей и стран / Пер. с араб. Н. Велихановой. Баку: ЭМ, 1986. 428 с. [виставлене в електронному вигляді на декількох сайтах].
- 52.Мельникова Е., Данилевский И. Народы Древней России. URL: www.youtube.com/watch.

53.Петрухин В. Я. История России. Не учатся только двоечники.

URL: www.youtube.com/watch.

54.Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись.

Изд. 2. СПб: Археографическая комиссия, 1908. 938 стб., 87 с.

URL:litopys.org.ua/ipatlet/ipat/html.

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Кобець Олександр Дмитрович,
учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна добросесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної добросесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправду та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної добросесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної добросесності.

4.11.2020
(дата)

Кобець
(підпис)

Кобець О.В.
(ім'я, прізвище)